

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1981 — Ч. 9 (249)

Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: ВРОСЛІ ВІРШІ

**Е. АНДІЄВСЬКА: РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ
ПРИЗНАЧЕННЯ**

**Б. ПЕВНИЙ: КРИЗЬ МОДЕРНИЙ
КАЛЕЙДОСКОП**

**Я. СОРОКЕР: УКРАЇНСЬКІ МОТИВИ
В С. ПРОКОФ'ЄВА**

**О. ПРИЦАК: ЗА КУЛІСАМИ ПРОГОЛОШЕННЯ
1500-ЛІТТЯ КИСВА**

ПРО ОНОВУ В ПОЛЬЩІ

**П. МАГОЧИЙ: НЕПРАВИЛЬНЕ РОЗУМІННЯ
ІСТОРІЇ. ВІДПОВІДЬ РЕЦЕНЗЕНТОВІ**

Л. К.: У 40-І РОКОВИНИ ПРОЦЕСУ 59

«SUČASNIST» — SEPTEMBER 1981

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Олекса Ізарський ЛІТО НАД ОЗЕРОМ

Мюнхен, 1981, 331 стор. Обкладинка Лариса Лавріненко.

У своєму новому романі автор веде розповідь про події, які не одному читачеві нагадають чимало з особисто пережитого. Канва розповіді — це переживання тієї частини українського народу, яку вир Другої світової війни змусив покинути рідні землі. Автор описує рік життя українського втікача в маленькому баварському містечку над озером наприкінці війни і в перші місяці її закінчення. Там він зустрічається з представниками німецьких та українських культурних середовищ. Під кінець роману, на початку 1946 року, герой переїжджає до Мюнхену.

Олекса Ізарський ще відомий читачеві такими творами як «Полтава», «Київ», «Саксонська ніч», «Чудо в Мисловицях», «Віктор і Ляля» та ін.

Ціна: 10 ам. дол.

Іван Смолій НЕСПОКІЙНА ОСІНЬ

Мюнхен, 1981, 378 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

У романі автор подає широку панораму подій тривожної осені 1943 року, коли з Сходу котилася Червона армія, форсуючи вже Дніпро, приневолюючи Німецьку армію до відступу і дефензиви, а на Волині і в Галичині формувалися всечисельніші відділи УПА. «Неспокійна осінь» віддзеркалює в яких складних обставинах жив тоді український народ, як діяло українське підпілля і перед якими важкими рішеннями стояло воно. Все це показано не в публіцистичних формулюваннях, але в повних деталях побутових картинах, що зображують живих людей, які діють, шукають, змагаються, ризикують життям і в обставинах воєнного лихоліття пробують теж схопити промінчик особистого щастя.

Ціна: 13 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.,
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Inytskyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1981

Ч. 9 (249)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ВРОСЛІ ВІРШІ

Юрій Тарнавський

ПОРАЗКА

Січень
вимучив мене,
як сука-
жінка,
я тільки чую,
як дощ
надворі
падає
на свої м'які
коліна,
і я молюся до Тебе
знову,
о, Боже,
в дерев'янім
небі —
Ти виглядаєш,
як маленька,
брудна
жарівка.

ДОЩОВА НЕДІЛЯ

Дощ
змиває
всю радість
з міста,
ранок
погодився
на те,
що вмре,
в хаті погребника
п'ють еспресо
на сніданок
під звуки
похоронного марша
на радіо.

MARCH SONGS

1. Березень

Небо
описане
газетним друком,
минулорічні
зужиті
дерева,
товста корова
снігу
мукає
за вікном.

2. Уродини

На свої уродини
він бере авто
й їде
сто кілометрів,
щоб запертися
в мотельній кімнаті,
він сідає в крісло,
встромляє цигарку
усмішки
в кутик уст —
обличчя бронзове
від віку,
блиск утоми
в очах,
такий собі
красунь-
коханець смерти,
тоді, як сніг березня
чи життя
триває
за вікном.

3. Заметіль

Тиша,
мов сніг,
падає
крізь чорні
голі

думки,
літак
загублений
у борі неба
журчить
потокком.

4. Похоронний марш

Я народився
в лютім,
а помру
в березні,
стадо
корів
збереться
довкола хати,
лишаючи
рани слідів
у мокрім снігу,
моя жінка
боятиметься
підійти
до дверей
чи виглянути
крізь вікно,
вони мукатимуть
настирливо,
пара
з їхнього дихання
збиратиметься
на шибях
знадвору.

БЮРО

Нараз,
о четвертій,
думка
пронизує мій мозок,
чи моє життя
бува
не пропало так,
як цей

пополудень,
надворі
дощ
нарешті вщух,
і крісло
примушує моє тіло
прибрати форму
знаку запитання.

СІЧЕНЬ

Залишилося
ще два тижні
до місяця гарячки,
докладаю
всіх зусиль,
щоб уявити собі
синю
лягуну
в моїм звихненім
правім коліні,
вже друга,
а день
все ще в ліжку,
дощ
шкутильгає
на милицях
повз похилі
хрести
вікна.

ЧВАЛ СМЕРТИ

Повільний,
мов дуб,
на тлі чорного
шкіряного
неба
канапи,
смерть
підковує тебе
кривою
раною,
ось-ось

і почвалаеш
стрімголов
краевидом
вишкірених
зубів.

ВІТЕР

День
перед моїм другим
шлюбом,
сад
повний метеликів,
каміння
виросло так
від дощу,
три вазонки
нарешті дісталися
на верх
сходів,
за чорнильними
плямами
дерев
хмародери
колишуться
в гарячій
вітрі.

ЮКАТАН

Солодкий цукерок
басейну,
велетенські сині
папуги
деруть хмари
й пам'ять
в небі,
рідкі
пальці
поту
вилоскочують
усмішки
з уст.

МЕХІКО

В місті Мехіко,
на вулиці
Федеріко Гарсії Льорки
птахи
з зужитими
коліщатками
шукають
його крові,
сіре повітря
благає
шага краєвиду,
нема сенсу
бажати,
смерть вистукує
підкутою парасолею
на мармуровій долівці
готелю
дель Прадо.

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

УРИВОК

Емма Андієвська

Властиво, якби не ті свіжі паляниці, незвичні для беллярійського базару, бож полоненим кілька місяців не давали гарячої їжі й майже ніхто не мав змоги самотужки собі щось зварити з тих більш, ніж скромних приділів, що випадали на кожного, а вже напекти хліба й поготів, можливо, він, Коновченко, ніколи не зауважив би, що Прокоп б'ється навкулачки зі своєю смертю, проте як він, Коновченко, відчув запах свіжого хліба й біля патинків бороданя на шматку брезенту, застеленому зверху полотняною хусткою, зауважив три свіжі паляниці, його, Коновченка, так зсудомило, аж від надмірного збудження йому наче луснула на очах охоронна прозора плівка, внаслідок чого він і побачив, як Прокоп на відмах ударив бороданя по шиї, і від цього удару голова бороданя від підборіддя до потилиці, наче скальпована ударом, впала на плечі кобкою з живої шкіри, оголюючи усміхнений череп і голі хребці кістяка, які стирчали тепер з-під нагло запросторої уніформи, і він, Коновченко, котрому приросли ноги до землі, розгледів, що біля військових патинок смерти лежать не свіжі паляниці, а черепи, і що смерть, похитуючи лівою рукою державом коси, так дивиться на Прокопа, аж його, Коновченка, шлунок виповнюється куснями льоду, дарма що він, Коновченко, стоїть на кілька кроків далі від неї, ніж Прокоп, якому цей погляд чомусь не підтинає колін (що Прокоп відважний, це він, Коновченко, мав нагоду пересвідчитися, однак щоб людина підняла руку на власну смерть, такого він, Коновченко, ще не бачив), бо, замість відступити назад (він, Коновченко, якби спромігся відірвати ноги від землі, напевне забіг би на край світу, хоча він належав не до таких уже й полохливих), Прокоп розмахнувся й цосили затопив смерть кулаком у дірку від носа, і смерть, може, лише тому, що Прокоп її не злякався, відступила, хвицьнувши повітря косою, яка на лету перетворилася на довжелезний вогняний батіг, з котрого посипалися жарини й зорі, а на тому місці, де щойно розчинилася в повітрі смерть, наче з-під землі, вродилися Петро Сипко й Євстафій Кобець, щоб ухопити Прокопа за руки, репетуючи, чи він здурів заводити колотнечу зі Стецьком Годованцем, коли вони всі, мовляв, і так ледве тримаються на ногах від

Уривок з роману який невдовзі має вийти у видавництві "Сучасність".
— Ред.

слабкості, — крики, що його, Коновченка, не абияк спантеличили, оскільки він на власні очі бачив: Прокоп і не торкався Стецька, байдуже що в того цебеніла кров із носа і він навіть пробував сікаться до Прокопа, який, звісно, щойно тоді обернувся з кулаками проти своїх галасливих нападників, котрим умовляннями з закликами до розуму й сіпанням з усіх боків нарешті пощастило Прокопа уговтати, до чого деякою мірою спричинився й він, Коновченко, коли, трохи прочумавшись, а головне — знову в стані відривати ноги від землі, заходився в'яснювати схвильованим хлопцям, що тут насправді діється і чому Прокоп такий збуджений, і це попри те, що й Сипко, і Кобець його, Коновченка, мало не затюкали, торочачи своєї, ніби Прокоп з голоду лізе з усіма битися навкулачки, а він, Коновченко, так само з голоду, марить серед білої днини, дарма що він, Коновченко, марив тоді не більше, ніж той самий, тепер такий розумний, Євстафій Кобець, котрий ще напередодні саме йому, Коновченкові, під страшною таємницею розповів, що він, Євстафій, бачив уві сні свою наречену, властиво (і саме це його, Євстафія, й схвилювало, бо такого йому досі не траплялося) не уві сні, — він, Євстафій, не годен окреслити цього стану, схожого радше на якесь дивне заціпеніння, за якого він, Євстафій, мав розплющені очі й його мозок працював, як завжди, стверджуючи, що все те дійсно відбулося, хоча такого вочевидь не могло бути, — мовляв, він, Євстафій, отак собі, ні про що не думаючи, лежав на спині неподалік намету й дивився на беллярійське небо, як багато разів перед тим, аж раптом бачить: перед ним стоїть його наречена Гануся з розпущеними до пояса, значно пишнішим і довшим, ніж він, Євстафій, пам'ятав, волоссям, у якому, як гнид, повно жовтавих слимаків. Він, Євстафій, хотів кинутися до своєї, наче викупаної в світлі, нареченої, але вона пальцем показала, щоб він не рухався, заки вона розчеше коси, бо в неї на кожній волосині по кілька слимаків з лискучими, подекуди шпичастими, хатками, і їхній тягар заважає їй наблизитися до нього. І, кажучи це, вона усміхнулася, вийняла з повітря гребінь із дуже високою спинкою й довгими, наче алюмінієвими зубцями й заходилася вичісувати з волосся слимаків, які від дотику гребеня спалахували бузковими німбиками, наполовину перетворюючися на бульбашки з піни й неймовірно при тому видовжуючися, і тоді він, Євстафій, зовсім чітко, от так, як тепер перед собою Коновченка, побачив, що з-під зубців гребеня його нареченої випливає широчезна ріка, хоча на ній видно, що це не сама вода, а вода-волосся, понизане щораз більшими, деякі з кулак, а деякі з горщик, слимаками, — волосся, яке раптом стає піщаним дном, і цим дном він, Євстафій, як на крилах, виходить з полону, водночас залишаючися лежати на спині поблизу намету в таборі військовополонених у Беллярії,

тобто не лежати, а якстій, схоплюється на ноги й біжить до Коновченка, єдиного чоловіка, якому він, Євстафій, ще зважується, не ризикуючи бути висміяним, розповісти, що йому приключилося, а, головне, спитати, чи така з'ява віщує радість і близьке звільнення, а чи, боронь Боже, нове лихо, хоча він, Коновченко, визнавався на цьому не ліпше, ніж Євстафій, котрого він, Коновченко, очевидно річ, заспокоїв, як міг, піддавши хлопцеві надії, як це колись йому самому за дещо інших обставин серед навколишньої душевної пітьми не раз одним єдиним лагідним словом піддавала надії й віри у, здавалося, назавжди випалені з людського серця диявольською ратицею добро й справедливість його далека родичка, незабутня самотниця з джерельною, відважною душею, тітка Настя, що якимось чудом розшукала його, Коновченка (про що тітка ніколи не згадувала, і тому він, Коновченко, щойно напередодні мобілізації до армії випадково довідався, що тітка за часів штучного голоду, працюючи відповідно до коливань часу, вчителькою, прибиральницею, касиром, слюсарем, листоношею, бактеріологом, сторожем і ветеринаром, де тільки могла, а часто де й не могла, вирятувала таких безпритульних сиріт, як він, із дитдомів і, не боячися самій потрапити за це на Соловки, під виглядом перевиховання, влаштувала малолітніх недобитків до родин, котрі, втративши, чи не мавши взагалі, власних дітей, брали чужих за своїх, як це взяла тітка Настя його, Коновченка), натоді просто Васька чи, по-тітчиному, Івасика, а в дійсності вже дике зацьковане одинадцятирічне вовчєня, котре в тридцять третьому році після голодної смерті батьків, що викосила все село, замість опинитися на цвинтарі (може, тому, що мати, заки вмерти, веліла йому йти, не спиняючися, куди очі дивляться), разом зі здичавілою ватагою таких, як він (менші вмиралі) підлітків, що від жаху втекли з села й пристали до дитячих банд, якими тоді роїлася пляномірно вимордовувана Україна, прибився до дитдому, звідки він, Коновченко, кілька разів виривався й куди його знову запроторювали, аж поки його звідти назавжди вирвала тітка Настя, яка своєю несусвітньою лагідністю, що походила не від безвольних немоців, котрі за безправ'я обертаються на зло, а від великої внутрішньої зібраності й сили, притаманної праведникам, на яких тільки й тримається світ, знову повернула йому, Коновченкові, людську подобу, роздмухавши йому в грудях жарину, котра, ніби незалежно від його, Коновченкової, волі й настрою, змушувала його (що-правда, вже після того, як замордували тітку Настю) терпляче (він, Коновченко, сам не знав, звідки в нього ця терплячість, якої в нього доти не було) вислуховувати чужі жалі й давати, якщо й не надто розумні, проте завжди щирі й співчутливі поради (тобто, звісно, не поради, а просто промовити до людини тепле слово,

аби вона відчула, що вона не в пустелі й не серед голодних вовків, а він, Коновченко, на власному досвіді пересвідчився: інколи вистачало єдиного натяку, щоб порятувати людину), цим ніби сплачуючи борг незабутній, скільки він, Коновченко, пам'ятав, сивій, наче вона вже сивою й прийшла на світ, хоча й помолодому невтомній, над усе любленій, ріднішій за рідну матір, тітці Насті, яку за дев'ятнадцять днів до приходу німців до Києва на Западинці застрілили енкаведисти, оголосивши тітку шпигункою й диверсанткою за те, що вона півгодини після запровадженого в Києві комендантського часу на прохання знайомих, які мусіли затриматися на ніч на Подолі, на прохання доглянути їхніх п'яти- й семирічних дітей, скорочуючи шлях, поспішала навпростець до хати, де чекали малюки по той бік яру, повз садибу на горі, зайняту енкаведистами, що, задля піднесення комуністичної моралі, захитаної на проклятуцій, усе ще не досить випаленій мазепинсько-петлюрівській землі наближенням гітлерівських військ, без попередження (ворогів і бандюг не попереджають, а хіба українці не вороги радянської влади й не бандюги, котрих треба до ноги вистріляти вже за одне те, що вони, нацгади, не дмухнули як один слідом за важкосальними сідницями партійних медаленосців до Азії, куди лагодилися, востаннє навівши кривавий порядок, плітувати й державні носії пролетарського світла, які пустили автоматну чергу по світлій (тітка завжди ходила в світлому) спідниці диверсантки, хоча сусіди, що збіглися на стрілянину, побачивши, як тітка Настя, поранена розривними кулями поверх колін в обидві ноги, повзає по закривавленій траві, благаючи, аби її дострілили, не вичікуючи, заки з неї вицебенить остання кров, чого вгодовані представники найгуманнішого ладу в світі, звісно, не вчинили, воліючи бадьоро спостерігати, як жертва конає, — хоча сусіди з усієї околиці пробували запевняти державних убивць, що тітку Настю тут кожен знає, як облуплену, і що вона не шпигунка й не диверсантка, а давня мешканка Куренівки, мовляв, як ще зараз тітку відвезти до Куренівської лікарні й зробити переливання крові, це, може, поранену ще врятує, проте на ці дрібноміщанські зауваги розвор із надто ревних уболівальників з-поміж публіки серпоносні пильнувальники пролетарської влади гаркнули, аби всі негайно розійшлися, інакше їх тут таки притягнуть до найсуворішої відповідальності за потурання німецькій шпигунці, оскільки вони, енкаведисти, око й руки єдиного неділимого Радянського Союзу, ніколи не помиляються й самі знають, хто шпигун, а хто ні, будиши управнені ліквідувати ворожий елемент, витягаючи його з усіх закамфльованих шпар, а тут навколо й так самі шпигуни, бандюги й буржуазно-націоналістичні недобитки, які тільки й чекають на прихід німецьких орд, що сюди ніколи не прийдуть, бо цього ніколи не допустять партія й уряд на чолі з рятівником люд-

ства Йосипом Віссаріоновичем, а задля цього й треба нещадно прочищати, зокрема український народ, котрий, хоч і скільки його годуй, усе в ліс вовком дивиться, прочищати саме від таких, як оця небезпечна шпигунка, що замаскувалася личиною звичайної собі корінної обивательки тітки Насті, — у гвалтовну смерть якої він, Коновченко, довго не міг повірити, дарма що коли він, утікши з німецького полону й підлікувавшись на селі від дизентерії, повернувся до Києва, сусіди, в котрих він розпитував про тітку, повели його на те місце, де замордовано жінку, байдуже що він, Коновченко, і без сторонньої допомоги одразу впізнав би те місце з тієї простої причини, що той кусень землі, завбільшки з велику кімнату, попри дощі, морози й спеку, спричинені зміною пір року, назавжди заріс синьою, подібною до людських жил, і вищою на добрі дві долоні від стебел навколо, неймовірно хвилястою, запашною травою, упавши в яку, він, Коновченко, кілька днів плакав, як мала дитина, щоб потім на те місце ніколи не повертатися, бо коли він, здавалося, виплакав усі сльози (адже тітка Настя була йому не лише за батька й матір, а й живим уосібленням добра, людяності й справедливості, а цим самим ніби й усім українським народом, дедалі лютіше упосліджуваним, а тепер навіть і рідною землею, на котрій він сидів, проливаючи сльози), йому здалося, ніби тітка Настя, відгорнувши набік гусячі перетинки між живими й мертвими, по-давньому похукала йому світлом у саме серце на знак, що добро невмируще і що людині не вільно аж так розпачати з горя, слізьми однак лихові не зарадити, та й потім вона, тітка Настя, скрізь, де треба, як, зрештою, й усі ті, що, будши колись людині близькими й дорогими, ту людину все життя супроводжують на певній віддалі, — ітима назирцем за ним, Івасиком, її, тітки Насті, більш ніж рідною, дитиною, і, властиво, відтоді, як тітка Настя востаннє легенько поторкала йому, Коновченкові, нутро, в ньому наче повернувся в інший бік якийсь важілець, внаслідок чого йому (чомусь саме йому, а не комусь іншому) почали звіряти, інколи навіть незнайомі люди, різні таємниці й жалі, питатися порад чи просто виливати наболілу душу (щоправда, таке йому, Коновченкові, вряди-годи траплялося й раніше, проте ніколи так рясно, як після тітчиної смерті), і такі сповіді йому, Коновченкові, доводилося вислухувати не лише в Києві, Проскурові чи Львові, а й перегода (і то найбільше) в таборі полонених у Беллярії, де він, Коновченко, намагався широко потішити кожного, хто до нього звертався, на собі звідавши, як лікує співчутливе слово найглибші рани, коли одна людина іншій широко бажає хоч рісочку добра, і тому йому, Коновченкові, й не повертався язик сказати, мовляв, чоловіче, йди собі геть і не питайся, що тобі робити, бо я не душпастир і хочу мати від чужих клопотів святий спокій, якого він, Коновченко, ніколи не мав би,

якби не погоджувався вислухувати всі ті незчисленні жалі, страхи, а то й просто теревені, пересипані нісенітницями, які часто виявлялися пересторогами, що випадково застрягали в проціджувальній сітці свідомости, інколи не на жарт розпикаючи людину й змушуючи її шукати розради в першого-ліпшого чоловіка, що ним мимоволі ставав він, Коновченко, байдуже, чи це приключалося йому сорок третього року на вокзалі в Проскурові, коли до нього, Коновченка, раптом підсів висповідатися в убивстві власної жінки літній, досить пристойно одягнений подорожній, який пояснив поспіх свого зізнання тим, що в нього лишилося обмаль часу, оскільки за ним женуться суходільні піраньї на коліщатах, звук котрих він уже чує, й червоні шури, які мають його живцем з'їсти, — а чи дещо перегодя у Львові, Закопаному, Фельдбаху, чи нарешті сорок п'ятого року в Беллярії, коли до нього, Коновченка, зверталися за порадою хлопці на подобу Єфстафія Кобця чи Петра Сипка, який, невдовзі після Прокопової бійки зі смертю на беллярійському базарі, височивши його, Коновченка, насамоті, приступив до нього, благаючи не гніватися, що він, Сипко, турбує його в досить делікатній справі, і, перш ніж він, Коновченко, встиг розтулити рота, заходився йому викладати, як він, Сипко, потерпає від мари, яка затялася звести його в домовину, хоча коли вголос про все це докладно розповісти сторонній людині, ці жахи можуть видатися не тільки страшними, а й сміхованими, що, однак, ані трохи не улегшує справи, просто тому що він, Сипко, від цих, комусь, може, й смішних, а для нього нестерпних маринь, ледве панує над собою, а причина цього дедалі фатальнішого непанування над собою те, що вже понад тиждень йому, Сипкові, щоночі сниться його покійна бабуня, яку він дуже любив і яка йому після її тихої смерті ніколи не снилася, і от тепер його, Сипка, чомусь огортає непояснений жах, аж він не годен продихнути, й крижана млість, звісно, не від того, що йому сниться покійна бабуня, котра раптом, не знати чому, мала б заподіяти улюбленому онукові якесь зло, якого вона, ясна річ, ніколи не заподіє, а від того, що бабуня, його, Сипка, кохана бабуня, щоночі розповідає йому ту саму казку, котрої вона за життя йому ніколи не розповідала, і від тієї казки його проймає несусвітений жах, дарма що в тому, що він, Сипко, чує й бачить уві сні, ніби нічого страшного не діється, тобто він, Сипко, просто й сам не добере, звідки той страх у нього береться і чому та казка, що її він, Сипко, ось уже тиждень щоночі снить, так його валить із ніг, хоча він, Сипко, мірою можливого, намагається взагалі не спати, що, звісно, йому кепсько вдається, що щойно він на секунду скліпить повіки, як одразу ж чує голос бабуні, котрий ніби входить у нього, Сипка, розпливаючися по тілу, однак не з'єднується з ним, а наче простує крізь нього далі, тягнучи за собою прозорі плівки його, Сипкової,

душі, крізь які бабунин голос видмухе одне й те саме видиво, а саме: він, Сипко, стоїть на ганку й дивиться на дорогу до лісу, що з нього виходить мандрівник і каже: "Добрий чоловіче, зроби мені велику послугу, прибережи до вечора ось це яйце, і я тебе щедро винагороджу". Він, Сипко, бере в руки легеньке яйце, але щойно мандрівник зникає, воно наливається таким тягарем, що він, Сипко, не годен втримати його в руці, яйце скочується на підлогу й розбивається, а його, Сипка, огортає жах, що він чинитиме, коли прийде власник вимагати назад своє добро. Він, Сипко, обливається потом, мордуючи мозок, як йому виборсатися з цієї прикрої історії, однак йому нічого путнього не спадає на думку, і, тільки коли мандрівник увечері не з'являється, він, Сипко, трохи заспокоюється. Але минає ніч, і другого дня удосвіта він, Сипко, знову стоїть на ганку й бачить: із лісу виходить на дорогу той самий мандрівник, наближається до нього й каже: "Ти не допильнував мого скарбу, проте я спробую ще раз: ось тобі друге яйце, воно менше від першого, пильнуй його ліпше, ніж ти чинив досі, і я тебе щедро винагороджу". Він, Сипко, обережно кладе собі на долоню яйце, його майже не чути, таке воно легке, лише тієї миті, як мандрівник повертається до лісу, яйце стає тяжче від чавуна, аж він, Сипко, хоч і як силкується, не годен його втримати, воно обриває йому руки, падає на землю й розбивається. І тут його, Сипка, огортає розпука, що він не здатний втримати в руці навіть звичайнісінького яйця і що внаслідок цієї ганебної кволости йому тепер хоч позичай у Сірка очей перед мандрівником, який на велику для нього, Сипка, втіху увечері не приходив, як обіцяв. За ніч він, Сипко, трохи оговтується, аж на ранок дивиться: з лісу виходить мандрівник і каже: "Ти не допильнував двох моїх скарбів, та я спробую ще раз. Ось тобі мій останній скарб, пильнуй його ретельніше, ніж попередні, і я тебе винагороджу". — І простягає йому, Сипкові, зовсім мале, подібне до шпачинового, крапчасте яйце. "Ну, це я вже будь-що-будь втримаю", — вирішує про себе він, Сипко, однак щойно чоловік зникає, як яйце важчає гірше від попередніх. Воно таке важке, ніби він, Сипко, тримає в руці не мале яечко, а всю земну кулю, котрої, звісно, він не годен втримати, і тому яйце й падає на підлогу й розбивається. Він, Сипко, не зможе погамувати серця від жалю, гірко плаче, дарма що слізьми не стулити розбитих шкаралуп докупі, а наступної днини, щойно почало світати, він знову стоїть на ганку й бачить: із лісу прямує той самий мандрівник і мовить: "Я довірив тобі великі скарби. Перше яйце було — день, друге — ніч, а третє — вічність. Ти не зберіг жодного з них, і тому тобі доведеться вмирати, а мені бракує надійного товариша йти крізь отой ліс. Однак, заки ти вмреш, матимеш ще останню можливість направити те, в чому ти схибив. Віднині ганок, на якому ти стоїш, обернеться в попіл, і ти

підеш у світ, що простягся обабіч дороги. Тільки пам'ятай: коли ти чинитимеш добро, у твоїх грудях, там, де оце зараз я торкну пальцем, оживатиме горлиця. Якщо твоїх добрих учинків назбирається стільки, що горлиці вистачить із них увібратися в колодочки, вона знесе тобі всі три яйця, яких ти не допильнував, і ми тоді разом підемо крізь цей ліс, що є правим оком твоєї бабуні" — і от саме від цієї безглуздої обіцянки, котра не має ні голови, ні ніг, йому, Сипкові, зупиняється кров у жилах, і він дубіє від жаху й образи, так, саме образи за якусь велику несправедливість супроти нього, Сипка, байдуже, що він і сам не добере, у чому міститься ця волаюча несправедливість, що, самозрозуміла річ, нищить нервову систему й опіком сідає на дванадцятипалу кишку, на якій він, Сипко, до речі, вже мав виразку, котра чи не затялася й справді загнати його під землю, хоча тут він, Коновченко, який досі мовчки слухав дедалі схвильованіші розповіді, рішуче перепинив Сипка, кажучи, нехай він, Сипко, викине з голови й думати про смерть, а натомість, не гаючися, піде на медпункт, аби його обстежив лікар, попри те, що він, Сипко, як він твердить, не любить ні лікарів, ні медицини, — неприязнь, що її він, Коновченко, частково поділяє, оскільки йому самому не надто лежить серце до ескулапів, але, мовляв, у випадку його, Сипка, треба керуватися не тим, що людина любить чи не любить, на це ще прийде свій час, а тим, що втримає її при житті, з якого не вільно по-песячому втікати, з переляку підгорнувши під себе мокрий хвіст, замість обтруситися, набрати в легені повітря й діяти, і це тим більше, що він, Сипко, скручується від болю в лівому паху, від чого, як це він сам признається, йому мука ступати на ліву ногу, з чого недвозначно випливає, що від цієї біди його, Сипка, звісно, з Божою допомогою, може порятувати тільки лікар, до якого він, Коновченко, якщо Сипко й далі зволікатиме, потягне його силою, прикликавши на підмогу Юрка Христенка й Ярослава Барабаша, — запевнення, яке врешті-решт таки подіяло на Сипка, хоча він, Коновченко, не покладаючися, чи воно подіє, одразу ж після цієї розмови подався до полковника Крата й вияснив йому, що хлопець помре, якщо негайно не отримає лікарської допомоги, отож нехай він, Крат, з огляду на його авторитет серед англійських урядовців, вживе відповідних заходів, що той негайно й вчинив, внаслідок чого Сипко й опинився в шпиталі в Чезенатіко, де йому оперували кишку, настільки ґрунтовно її підлатавши (чому деякою мірою сприяли і молодий організм, і повторна операція, і те, що він, Коновченко, деякий час бігав біля Сипка квочкою), що коли дивізійників, уже в Англії, перевели на цивільний статус, Сипко, як і Кобець, ще три роки просидівши на землі Албіону, невдовзі як цілком здорова робоча сила виїхав до Канади, а звідти слідом за Кобцем, з яким Сипко приятелював, і

до США, де на рік пізніше, ніж Євстафій, котрому його енергійна Дарка саме народила Мирона, одружився з Христею Гурко, до котрої він, Коновченко, заки зустрів Олю Старовіт, трохи залицявся, і котра за п'ять років стала матір'ю чотирьох дуже вродливих, як і сама, лише, як на нього, Коновченка, трохи зависоких дівчат, наймолодшу з яких, Марину, він, Коновченко, востаннє бачив на заставі в Народному Домі напередодні її від'їзду до Європи в супроводі Кобцевого нащадка, ще вищого, ніж Марина, Мирона, що, здається, ладен був супроводжувати Марину на край світу, не те що до Парижу, де наймолодша й найнепосидючіша з Сипківен вже другий рік студювала романістику, в перервах між навчанням навідуючися до батьків у Нью-Йорку, звідки тепер, як це йому, Коновченкові, сама Марина й похвалилася, вона у супроводі Мирона Кобця, Богдана Горінчева й Ліни Кобилко, яким, під впливом Марининих розповідей, забаглося трохи побачити Старого Світу, поверталася до Франції, щоб, заки розпочнеться черговий семестр, винайняти на спілку з товаришами авто й не дорогим коштом поїздити Європою, зупиняючися безплатно чи майже безплатно по українських осередках на подоби оселі отця Когута біля Страсбургу, чи інтернату в Мюнхені, а то й просто в розкиданих по всій Європі знайомих, тобто, не особисто її, Марининих, знайомих, а знайомих її батьків чи навіть знайомих їхніх знайомих, чиїми адресами був заповнений Маринин адресар, в агітуванні за подорож до Європи ваговитий доказ задалегідь налагодженої мережі ночівель, а тим самим і до мінімуму скорочених видатків, здавалося б, і то не лише на її, Маринину, думку, більш ніж привабливої подорожі, в програму якої входили, крім самозрозумілих оглядин музеїв і пам'яток старовини (бо інакше пощо взагалі рухатися з місця?), ще й виключно розвагові відвідини Сергія Соколюка, власника однощоглової яхти й просторого власного помешкання в Грімо, Сергія, котрий ще минулого року досить наполегливо запрошував у гості не тільки особисто її, Марину, а й усіх її друзів, чим було б просто гріх не скористатися, і заїзд, аби трохи відпочити й поплавати, на кілька днів до порожньої, устаткованої всіма вигодами Окуненкової вілли в Ляванду, що нею Окуненки користувалися три тижні на рік у серпні, в інший час охоче віддаючи її до послуг незчисленних українських мандрівних гостей, котрих недрібнозкові господарі просили дотримувати єдиної умови: залишати віллу в тому вигляді, в якому її заставали, а саме: не бити посуду, не руйнувати меблів, не пропалювати цигарками килимків і підлоги, й не залишати купи сміття, за що вона, Марина, вже перебирала на себе відповідальність, скільки безплатною віллою на Кот-д-Азюр не випадало гребувати, крім того, вона, Марина, зобов'язувалася, враховуючи індивідуальні побажання кожного учасника подорожі,

бути сумлінним гідом по Іспанії, Італії, Франції, ну й, очевидна річ, по Провансу, гарантуючи компаньйонам справді цікаву подорож, яка мало не розклеїлася ще в Парижі, де Ліна раптом, ні сіло, ні впало, попри наполегливі її, Маринині вмовляння, зяталася їхати спочатку до якихось родичів, котрі, загаявшись з еміграцією, присохли в Німеччині, про що в Нью-Йорку не було й мови, а Богдан одразу ж зголосився супроводжувати Ліну, що означало: їй, Марині, хоч подорожуй удвію з Мироном, чого Мирон, звісно, хотів, а вона, Марина, ні, попри те, що Мирон їй подобався, однак вона, Марина, поклала собі, на відміну від своїх у любовних справах надто емансипованих товаришок, не поспішати ні з коханням (майже обов'язковим для студенток), ні з одруженням, на що вона, Марина, мала свій власний погляд, дещо відмінний від оточення, воліючи, нехай для декого й солодкого, без тягару на карку, трохи розглянутися на цьому світі, отож, здибавши під українською церквою на Сен-Жермен, куди збиралися не тільки для молитов чи для оглядин Мазурикового іконостасу, а й для зустрічей, обміну пліток та інформацій, а то й просто гону децицію попереливати з пустого в порожне, що компенсувало тугу всіх емігрантів усіх часів і народів за рідним словом і дедалі недосяжнішою, та ще й удушуваною батьківщиною, заради якої люди й збиралися біля церкви, і то не лише місцеві українці, а й ті, яким траплялося бодай на день зупинитися в Парижі, — отож, здибавши біля погруддя Шевченка студента медицини Василя Пацтору з Венесуелі й двометрову, на відміну від невеликого й жилавого Василя, жовтоголову дитину (її, Маринине, перше враження було: це не волосся, а пухкий жовтий молочай росте на голові в хлопця) з тілом олімпійського змагуна, заповненого ідеєю гвалтовного вдосконалення світу, Гната Годяника з Австралії, вона, Марина, намовила їх обох на спільну подорож, якщо вже не до Іспанії, звідки Гнат нещодавно повернувся, подорожуючи на палець, то бодай до Провансу, а там і до Соколюка в Грімо, в напрямку котрого наступного дня вони й вирушили у винайнятому "сітроені".

КРИЗЬ МОДЕРНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Богдан Певний

— Який маршрут на сьогодні?

— Підемо до Музею модерного мистецтва.

— Це цікаво! Неначе покуштувати заборонений плід! У нас у Союзі новітнє мистецтво Заходу показують лише в Москві, і то не всім, а здебільша туристам. Їм воно не допоможе й не пошкодить.

Ми йшли П'ятою авеню до 53-ої вулиці, а там завернули на захід. Ніхто не зумів так влучно передати ритму вулиць центру Нью-Йорку, як Мондріян, накинувши барвисту сітку смуг на білому полотні.

— Не можу затаїти, — люблю заходити до музеїв. Там час набирає незвичного об'єму, витворює видиво вічності.

— Це ви знову ладаном?

— Ні, пробачте. Не маю на увазі ту вічність духовну, освячену, а вічність нашу, куцу, земну, людську, фаталістичну. Лувр, Прадо, Уффіці, Пінакотека.

— І Ермітаж?

— Нехай і Ермітаж! Але до Музею модерного мистецтва я таки не звик. Тут мистецький твір зі станка поспішив на стіну музею. Не поживши, помандрував з майстерні просто в історію.

— Вибачте, я вас переб'ю. Сучасний музей це не притулок пережитого, а жива одиниця в громаді! Він на те, щоб виховувати!

— У кожного своя правда. Я почувався вигідніше, коли ще вірили у Чистилище, яке по дорозі до Страшного Суду. Ось так, як перед Лувром стоїть Павільйон імпресіоністів. Хто має право знехтувати могутність перебірливості часу?

— Дивуюсь вам! Ви ж зросли на Заході, не те що в нашій провінції!

— Власне тому, що мені судилося дозрівати в тіні Музею модерного мистецтва в Нью-Йорку, я не подужав вийти з-під неї до світла. У Радянській Україні неконформістами зовуть мистців, нескорених догмами соціалістичного реалізму. Тут давно повалено режим академії, а на її попелищі виріс новий естаблішмент: Музей модерного мистецтва, Музей ім. Гугенгайма, Музей ім. Вітні.

На 53-ій вулиці нагромадилося чимало охочих відвідати музей.

Богдан Певний — маляр і мистецтвознавець, автор статтів, есеїв і заміток з історії українського мистецтва.

— Чи завжди тут так багато людей? Чи сьогодні щось особливе?

— У Нью-Йорку треба звикнути до юрби, забути про її існування. Ви не повірите, як легко бути самотнім серед тисячі людей! Але справді, цікавих тут більше, як звичайно, це, мабуть, тому, що цього року музеєві сповнилося п'ятдесят.

— Значить ми відвідаємо не лише музей, а ще до того його ювілейне святкування!

— День народження святкують лише молоді, пізніше його стараються забути. Самі спостережете, що правду тяжко приховати: попри бравурну поставу сивизна зраджує підтоптаний вік. Коли музеєві п'ятдесят, то самому модерному мистецтву перекотилося за сотню. За всяким літочисленням таку молодість можна оспорювати, а свіжа вона хіба для тих, що здоганяють.

— Чи це ви, бува, не в город наших неконформістів намірили камінчик кинути?

— Здогадлива ви в мене співрозмовниця, але цим разом не про ваших я думав, а місцевих. Оповідують, що під час народин модерного мистецтва, — а за офіційними даними було це на першій виставці імпресіоністів у Парижі 1878 року, — парижани не затаювали своєї відрази, ба навіть глуму до новонародженого.

— Невже ви хочете сказати, що це була інтуїція, аморфністю якої так часто прикривається сучасна критика?

— Не знаю, скільки в тому було інтуїції. Фактом лишається те, що незадоволеного глядача турбувало притемнення улюбленого ним розповідного сюжету ціною скерування уваги на формальне виконання малярського твору. Скромні імпресіоністи задовольнялися переданням мінливих вражень, викликаних спостереженням природи, її форми і барв.

— Коротко: малярство пропонувало глядачеві зорові переживання!

— Так! Саме це і більше нічого! Людська простодушність не знає меж! Як можна було обурюватися на Моне, Ренуара, Сіслі, Пісарро, Сезана, Дега чи Бертю Морізо?

— Вони хотіли лише малювати!

— Що в такому разі говорити сьогодні, коли малярство, здається, втратило здатність суперничати з зоровими переживаннями, які, наприклад, кожного дня дістає пересічна людина, спостерігаючи телевізор, спроможний миттю занести її уяву на місяць і повернути назад на землю?

— Я переконана, що в нас не один мистець над тим замислюється. Ми про це говоримо в закритих колах, але публікуються лише думки, згідні з офіційними настановами. Цікаво почути, як це питання розв'язують мистці на Заході.

— Тут, наприклад, Віктор Васарелі, передовий представник

малярства оптичних ілюзій, так званого "оп-арту", ще 1955 року, в своєму "Жовтому маніфесті" закликав відкинути традиційне станкове малярство і взагалі прийняту концепцію мистецького твору як єдиного, своєрідного і неповторного об'єкта. На його думку, малярство і скульптура перестали існувати, а мистецьким твором став сам задум мистця. Зі старого розуміння мистецтва лишився тільки хребет! Послідовно еволюціонуючи, мистці з грона "мистецтва концепцій", а такі є і міцніють, прийшли до висновку, що мистецтво це ідея, яка існує поза предметом і зоровими переживаннями. Концепція проявлятися може у вигляді тексту, може бути вкладена в програму обчислювальної машини, складена з магнетифонних стрічок чи фотографій, може бути передана телефоном, виконана механічною методою. Проведення концепції в життя — річ другорядна, позамистецька, ремісничка.

— Це нагадує мені багато дечого, що довелося крадькома прочитати в наших виданнях з 1920-их років. Мені здається, що коріння цих міркувань, як багато дечого іншого в сьогоденішньому мистецькому авангарді, можна вивести з течій перших десятиріч нашого століття, особливо футуризму і дадаїзму.

Нарешті ми ввійшли до музею. Через натовп людей було важко просуватись і систематично оглядати виставлене. Ми зійшли на другий поверх, вирішивши перескакувати з місця на місце, щоб уникнути чекання. Зразу впали в очі мерехтіння руху картини Умберто Боччоні "Динаміка грача в футбол", Джакомо Балла "Вуличне світло", а особливо Джіно Северіні "Динамічні гієрогліфи балю в Табаріні".

— Так, дещо з первнів "мистецтва концепцій" знайдете не так у практиці, як у теорії футуризму. Футуризм, започаткований групою італійських мистців, був бунтом проти традицій, особливо цупких в Італії. Ядро групи футуристів становили Боччоні, Балла, Северіні й Карпо Карра, останнього праць тут не знаходжу. Вони були близькими до кубістів у Франції та, як тепер загально визнають, мали чималий вплив на експресіонізм. Голосна і пристрасна група футуристів вела війну, подібну до політичної кампанії, підказуваної анархістами, яким вона симпатизувала, проти консервативної думки і музеїв. Сама назва "футуризм" була викарбована поетом Філіппо Томмазо Марінетті 1908 року для вирізнення підтримуваного ним руху на сторінках журналу "Поезія".

— Ви так спокійно про це все розказуєте. Навіть холодно-кровно. Алеж це був бунт повний динаміки, навіть, можна сказати, революція! Ось візьміть перший виступ футуристів. На сцені театру в Туріні 1910 року, ця група мистців і поетів влаштувала галасливий виступ у супроводі свисту, крику, бійки, кидання

спагетті й гнилих фруктів. У таких обставинах прочитано "Маніфест футуристичного малярства"!

— Все таки попри лицедійство футуризм узяли розважливо уже 1909 року, коли паризька газета "Фігаро" вперше оприлюднила його "Маніфест". У своїх бажаннях футуризм намагався зобразити одночасно враження минулого, сучасного і майбутнього динамічним ритмом у первісній, наївній формі, перетинаючи і розкладаючи предмети на елементи. Вже своєю динамікою і бажанням передати рух футуризм різнився від кубізму. Це вказувало на експресіоністичний корінь течії. У цьому футуризм багато ближчий до стремльня і дії експресіоністичних середовищ "Ді Брюке" в Дрездені й "Дер Бляуе Райтер" у Мюнхені. Але і тут футуристи різнилися від німецьких експресіоністів своїм ентузіастичним захопленням технологічним суспільством, ритм і почуття напруженості якого вони виражали образотворчою формою. В 1912 році футуристи виставляли групою в Парижі, Лондоні, Берліні, Амстердамі й Мюнхені. Течія втратила свій поштовх приблизно 1915 року, коли більшість з групи покликано до військової повинності і деякі з неї, включно з Боччоні, не повернулися з фронту.

— Ви кінчаєте футуризм у 1915 році. У Росії він сильно проявлявся ще в 1920-их роках. Візьміть, наприклад, Бурлюка, Ларіонова, Гончарову.

— Якщо говорити про революцію, а краще про її зовнішній вияв, то під ще гучнішим від футуризму супроводом фанфар виступив на мистецьку арену дадаїзм. Це не був новий стиль, а радше втілення стану думання, притаманного мистецьким середовищам зразу після закінчення Першої світової війни, з вимогою дати мистецтву повну, безпосередню свободу вислову настроїв і уявлень, без уваги на те, чи цей вислів буде кому небудь зрозумілим чи ні. Вражені безглуздя війни, дадаїсти виступили проти штучного шанолюбства, нещирих моральних чеснот і навіть проти самого розуму. Дадаїзмові була властива фантастика, символізм і часто безформність творчого вияву, який, мовляв, зароджується в підсвідомості, а з ними нігілістична сатира.

— Це ви про оте розбите скло, вставлене в рамки, Марселем Дюшаном з іще дивовижнішою назвою "Дивитись (з другого боку скла) одним оком, зблизька, протягом майже години", а може оцю дерев'яну хатину, прикріплену до картини Макса Ернста з загадковою назвою "Двоє дітей, яких перелякав соловейко"?

— Ще краще від їхніх творів про дадаїстів говорить їхня назва і спосіб її вибору. Імпровізація акту найменування дадаїзму відбулася 1916 року в кабаре "Вольтер" у Цюріху, де сходилися мистці і письменники анархістичних переконань різних національностей. Це був справжній "інтернаціонал". Кабаре "Вольтер"

було прибрано картинами Ганса Арпа і Пабля Пікассо.

— А, скорочуйтеся! Що значить оте "дада"? Звучить воно смішно!

— Не тривожтесь, я саме туди прямую! Слово "дада", що мовою беззмістовного дитячого лепету означає дерев'яного коника, як подають, було вибрано для назви групи однодумців встромленням навімання ножа поміж сторінки французько-німецького словника і вихопленням першого слова, на якому спочив зір. Чи правда це, не знаю. Продаю, за що купив.

— Це навіть дотепно! Безсумнівно, випадковий вибір був дуже влучним для групи, яка, за вашими словами, взяла "закон випадковості": беззмістовність, анархію і абсурд за дороговказ своїх творчих прямувань. Ну, а далі що?

— Незабаром була заснована галерія, де дадаїсти виставляли свої найновіші твори, і журнал під редакцією Василя Кандінського, Павля Клее і Джорджо де Кіріко. Арп у той час експериментував над автоматизацією рисунку. Інші дадаїсти, як, наприклад, Франсіс Пікабія і Марсель Дюшан заживувалися в Нью-Йорку, де під опікою фотографа Альфреда Штігліца видавали журнал "291". Вони внесли в мистецтво новаторські почини: редімейд, рейнограф, мобіль і цілий жанр "дитячого" мистецтва, тепер загальноприйняті засоби в малярстві й скульптурі. До дадаїзму прилучилися з кінцем війни німецькі мистці: Георг Грос у Берліні, Курт Швіттерс у ГанOVERі та Макс Ернст у Кельні. Ернст 1922 року оселився в Парижі, де створив поміст між дадаїзмом і сюрреалізмом. Найвидатнішим теоретиком дадаїзму був Андре Бретон. Він 1922 року відвідував Зігмунда Фройда і за допомогою психоаналізу опрацював естетичну теорію сюрреалізму.

— О, нарешті ми входимо у знайоміший мені світ. Сюрреалізм, метафізика мене страшенно цікавлять. Я навіть, коли вивчала медицину, крадькома мріяла перекинутися на психіатрію.

— Сюрреалізм намагався показати підсвідому дію розуму, що проявляється у снах, галюцинаціях, інтуїції. Прагнення сюрреалістів зобразити надреальність матеріялізувалася в зіставленні звичайно не споріднених тем і предметів. Цим сюрреалісти відійшли від анархістичних і автоматичних відгуків дадаїстів, у яких замість творчої уяви панувала незв'язана підсвідомість. У протилежність до дадаїстичного вказування на неминучу, фаталістичну руйну мистецтва й культури, сюрреалісти попри всю їхню ірраціональність шукали позитивної і конструктивної розв'язки. Сюрреалісти вважали, що всі наші дії опановані підсвідомістю, але імпульси, які з неї випливають, можуть бути скеровані в конкретне естетичне річище.

— Коли це правда, що творчість сюрреалістів подиктована підсвідомістю, то чому їхні праці виявляють надто велику точність

і логіку, щоб бути виключно продуктом снів? І ще, чому така різниця поміж їхніми творами? Ось подивіться на цю маленьку картину з годинниками, що ніби зроблені з гуми, — "Наполегливість пам'яті" Сальвадора Далі й на не зовсім розпізнавальні форми в Ганса Арпа з написом "Гора, стіл, кітви, пуповина"?

— На перше питання відповісти не вмію. Це, мабуть, наша людська недосконалість. Але праці сюрреалістів справді можна поділити на дві групи: перша — описового типу, — Сальвадор Далі, Ів Тангі, Альберт Джакометті, позначена чистотою кольорів, натуралістичними формами і глибокою перспективою, що вказує на відсутність або швидкість часу і витворює подібну до сну атмосферу, і друга, менше описова, — Андре Массон, Ганс Арп і Роберт Матта, якій властиві грайливе зіставлення форм, напівстрахітливі й напівкумедні.

— Не знаю чи бачили ви щось нашого Івана Марчука. Він по-вашому був би десь на грані сюрреалізму, але рідний, рідний!

— Для того, щоб вас цілком звести з дороги, мушу сказати, що свіжа течія модерного мистецтва "гепенінґс" перевищила найсміливіші сподівання всіх футуристів і дадаїстів!

— А, що це таке "гепенінґ"?

— "Гепенінґ" по-нашому буде "подія". Але так просто перекладати боюсь. Це з'єднання людей з оточенням в один мистецький твір. Їх творцем уважають Алана Карпова. Мистець компонує партитуру, яку учасники відіграють у відповідному оточенні. "Гепенінґ" — не концерт, партитура — не ноти, а учасники не грають на музичних інструментах. "Гепенінґ" можна назвати випадковою подією, яка не повинна повторюватися, щоб не наблизитися небезпечно до театральної вистави. Єдиним тривким свідченням про "гепенінґ" може лишитися сценарій, якщо такий був написаний, або фотографії, якщо їх хтонебудь зробив.

— Пробачте, це якесь непорозуміння! Я далі нічого не розумію.

— Сам Карпов окреслив "гепенінґ", як "асамбляж" подій, який — у протилежність до театральної п'єси — може відбуватися у крамниці, під час їзди автомобілем, під нагромодженням ганчір'я, у кухні приятеля, одноразово або з продовженням. "Гепенінґ" це форма мистецтва, але вона близька до життя. Кажуть, що вістря "гепенінґ" скероване проти естаблїшменту, музеїв і концертних залів, хоч іронія долі хоче, щоб силою обставин вони саме там відбувалися.

— Чи, окрім Карпова, ще хтось плекає ці "гепенінґс", чи він єдиний?

— Ще відомий своїми "гепенінґс" Клес Олденбург, але в нього вони зв'язані з пробами і участю професійних акторів.

— Хоч мені далі не зовсім зрозуміло, все таки я хотіла б

побувати на одному з цих "гепенінгс".

— Ваше бажання легко досягти! Ми просто назвемо наше перебування в музеї своїм "гепенінгом"!

— Знаєте, мене починає огортати носталгія за запахом фарби, за малярством!

— Добре. Ми спустимося вниз, вип'ємо кави, закуримо і повернемося до початків.

— Замовте мені чорної кави, без цукру і молока. У нас її обмаль, а навіть коли є, то погана.

— Заграймо в розгадування загадок. Я опишу вам картину, а ви скажете, як вона зветься і хто її намалював.

— Хоч я патолог, а не мистецтвознавець, спробую.

— Жовтогаряче червоне сонце сходить над водою, оточене сіро-блакитною млою. Темносині плями це човни рибалок. Розділені окремими мазками на компліментарні тони і півтони кольори з відповідної віддалі формують розпізнавальні форми. Нічого, окрім баченого.

— Це легко! Звідси походить назва імпресіонізм. Це "Імпресія — схід сонця" Кльода Моне 1872 року (в музеї Мармоттана в Парижі).

— Дуже добре! Коли вже мова про імпресіонізм, то згадаймо, що імпресіоністи, як ніхто інший, шанували Шеврелеве правило про контрастові й компліментарні кольори і стосували його з небувалою доти ефективністю, відкинувши цілковито чорний колір, відсутній у пленері. На картинах імпресіоністів кольористика була ясна і жива. Вони передавали рух або спокій атмосфери, а сама барва діставала різні тони і відтінки, відповідно до сили і якості освітлення. Цим вони відіграли важливу роль в вивченні передачі зовнішнього світу, аналогічну ролі, яку відіграли мистці раннього Ренесансу, відкривши спосіб ілюзійної передачі тривимірності предметів і простору за допомогою лінійної перспективи. У імпресіоністів світло не було символічним чи ідеалізованим. Вони його трактували в дійсному, фізичному розумінні, як елемент який викликає реакцію оптичного нерву. Цим імпресіонізм підніс ще на один ступінь розвиток реалізму.

— Чи ви згодні зі мною, що історію імпресіоністичного способу наносити фарбу на полотно можна вести від часів старої Геллади, так як з праць Франса Гальса, Дієго Веляскеса, Джона Констабля, Каміля Коро і Адольфа Менцеля?

— Це правда, але систематичністю своєї техніки й переоцінкою ролі сюжету імпресіоністи започаткували нову добу в мистецтві.

— У нашому, українському малярстві течію зрілого імпресіо-

нізму репрезентують Олександр Мурашко, Микола Бурачек й Іван Труш. Люблю їх дуже і дивуюся, чому на стінах західних музеїв не має їх праць?

— Відповідь на це питання проста. Стосується вона і до інших невідкритих наших представників авангарду: в анали модерного мистецтва записані лише винахідники, а не ті, що стоять за конвеєром! По-справжньому імпресіонізм проіснував приблизно десяток років. Звичайно, що сьогодні чимало мистців малює імпресіоністичною манерою, але мова тут не про епігонів, а про новаторство! Щоб вас потішити, зверну вашу увагу на те, що Музей модерного мистецтва в Нью-Йорку розпочинає свою збірку не імпресіоністами, а тими, що прийшли після них. Виняток тут становлять праці Дега і велетенських розмірів триптих Кльода Моне "Водяні лілеї".

Ми знову розпочали мандрівку по музеї. Цим разом від першої його кімнати.

— Ось подивіться на "Вїзд до пристані" Жоржа Сера! Хіба це не імпресіонізм?

— Картина Сера виразно різниться від "першого враження" імпресіоністів більшою обдуманістю, вимагала від мистця безмежної терпеливості і багатьох попередніх ескізів. Вже на останній імпресіоністичній виставці 1886 року в Парижі говорили — до речі, через непорозуміння — про наявність неоімпресіонізму. Вказували на праці Сера, Сіньяка і Пісарро, мовляв, нова їхня творчість — це вже відгалуження імпресіонізму, аналітичний імпресіонізм. Ще два роки перед тим, 1884 року, на виставці в Сальоні незалежних у Парижі вперше названо неоімпресіоністичними деякі картини Сера, хоч вони мало мали спільного з імпресіонізмом. Сера, творячи складні тони розкладав їх на підставові чисті кольори і наносив ці останні на полотно дрібними мазками. Поставлені поруч, маленькі крапки чистого кольору зливалися в оці глядача. Наприклад, зіставлені жовті й сині крапки творять більшої чистоти зелень від тієї, яка постає при суміші цих барвників на палітрі. Сера вивчав сучасні йому наукові теорії про світло й колір, висунені Марі-Еженом Шеврелем, Германом Гельмгольцом та іншими фізиками і був знайомий з ранніми дослідями експериментальної психології. Саму дію розчленування складених тонів і відокремлення забарвлення предмету від кольору світла Сера назвав дивізіонізмом. Свої задуми він розвинув у ясну і науково обґрунтовану теорію малярства. Умовне зображення людей і природи у вигляді барвистої мозаїки кольорових крапок спричинилося до того, що течію прозвано пуантилізмом.

— Я завжди пов'язувала малярство з відчуттям, а ви говорите про науку, подібну до моєї патології.

— Власне, що так! Чому малярство не може бути наукою? В

малярстві нашої сучасности пуантилізм найближчий до наукової правди теорією, і з ним спарувати можна хіба лише супрематизм, хоч стоять вони на різних творчих площинах. 1913 року киянин Казимір Малевич започаткував течію супрематизму, намагаючися визволити просторове мистецтво від тягара описовости. Він підніс абстрактні тенденції, присутні в кубізмі, до кінцевого завершення своєю картиною "Чорний квадрат на білому тлі". Зверніть тут увагу на його композицію "Червоний квадрат і чорний квадрат", або на цю "Біле на білому" з 1918 року, — найкрайніший абстрактний твір у всьому історичному розвитку малярства.

— Що ж сталося з цією науковою розв'язкою малярства? Чи бува не загубилася вона в усіх цих безнастанних шуканнях?

— Феномен оптичної суміші, тобто спонукання ока гармонізувати кольори з відповідної віддалі, як і реакція зору на колір і форму, були предметом оптичних експериментів німецького Бавгавзу 1920-их років, а в 1960-их роках основою постання окремої течії "оп-арт". Прізвища її носіїв, — венесуельця Ісуса Рафаеля Сото, швайцарця Жана Тенжульє, ізраїльця Якова Аґама, англійки Бріджіт Райлі вказують на інтернаціональне зацікавлення. Зовсім абстрактне оптичне малярство не вимагає від глядача досвіду і викликає однакову реакцію у дітей та дорослих. Притаманні йому геометричні форми, механічно повторені лінії і сітки, гостролінійне, дріб'язкове і беземоційне викінчення без найменших слідів мазка. Кольори бувають чорно-білі або строкаті й люмінаційні з сильними контрастами. Деякі картини агресивно вражають зорове сприймання глядача головокрутним лабіринтом, ілюзійністю графічного гумору, інші спокійні й лагідні. Часто вживається графічних репродукційних метод, особливо шовкової сітки. Але ми заговорилися. Щоб слідкувати за розвитком модерних течій, хочемо ми цього чи ні, мусимо починати від кімнати з постімпресіоністами. Там коріння модерного мистецтва.

— Можна сказати, що постімпресіонізм почався вже в середині 1880-их років, разом з відворотом від імпресіоністичного натуралізму Моне, Пісарро, Сіслі, Ренуара, Деґа й інших, головним бажанням яких було відтворити тільки негайне і загальне враження. Нові малярські прагнення надавали значення іншим вартостям. У Поля Сезанна і Жоржа Сера була наголошена форма і намагання впорядкувати об'єм, переважали сталі ефекти над спонтанністю і короткотривалістю. У Вінсента Ван Гоґа і Поля Гоґена зустрічаємо звернення до емоцій і одуховлення змісту, але з контролем форми, протилежне до імпресіоністичного підкреслення виключно зорових ефектів.

— Цим ви хочете сказати, що постімпресіонізм — це не так окрема течія модерного мистецтва, як проміжок його розвитку на порозі двадцятого століття?

— Це і ще більше. Крило Сезанна вело до започаткування дослідів кубістів і схильних до геометризації мистців, а крило Ван Гога-Гогена до інтуїтивного і збудного мистецтва фовістів і експресіоністів.

Ми стояли в дверях між двома кімнатами. В одній були розміщені праці Сезанна. Серед них вирізнялися "Купальник", "Натюрморт з яблуками" і "Сосни і скелі". В другій кімнаті висіли образи Пікассо.

— Чи це правда, що Пікассо був членом комуністичної партії?

— Так, Пікассо, Леже і ще дехто були членами французької компартії, але Пікассо виступив з неї на знак протесту проти вторгнення радянських військ в Угорщину і Чехо-Словацьчину.

— О, цього нам не казали!

— На мистецькій арені Європи кубізм з'явився неочікувано, з силою вибуху: найрадикальнішим зірванням зв'язків з мистецькими традиціями від часу Ренесансу. Формально дорогу кубізму промостив 1907 року темпераментний еспанець Пабло Пікассо розкладом форм у картині "Панни з Авіньйону". Зверніть тут на неї увагу.

— А я повісила б поруч "Панни з Авіньйону" з однією з Сезаннових картин. Тоді було б зрозуміліше, і революція не здавалася б такою бурхливою.

— Вже наступного року Жорж Брак виставив свої краєвиди, перші кубістичні твори в повному розумінні цього слова. Будівлі, дерева і постаті, зведені до найпростіших геометричних тіл, спонукали критиків говорити про куби.

— Звідсіля назва кубізм!

— Спираючися на малярство Поля Сезанна і примітивне мистецтво племен Африки, Пікассо й Брак запозичили в них деякі елементи форми, кольорів, техніки. Перелицювали їх з зовсім іншого погляду: аналітичного розуміння предмету. Такий підхід вимагав зображення в одному плані якнайбільше знання про змальовуваний предмет. Показати "ідею" предмету: як він виглядає, якщо на нього дивитися в той самий час з різних кутів, який він у перерізі, які форми у ньому повторюються, який його стосунок до навколишнього простору й наświetлення. Кубізм, відкинувши давню методу передавати простір з застосуванням лінійної перспективи, пропонував розв'язати цю проблему інтелектуально за допомогою багатогранності.

— Це ви про ту саму грань, яка є особливістю шліфованого самоцвіту, а також очей деяких комах, складених з великої кількості дрібних очок?

— Так. Себто довоколишню атмосферу слід уявити неначе низку прозорих площин. Крізь них око глядача ведене в глибину за допомогою пруга вздовж обрисів предмета, поставленого діагонально або вертикально до площини образу, нанесеного так, ніби він вдирається в простір. Таким чином, Пікассо й Брак відчинили предмет, зливши його з довкіллям: історичний крок вперед у малярстві й скульптурі.

— Гляньте сюди, на картини Пікассо й Брака. Вони ніби виконані рукою того самого майстра, майже ідентичні.

— Пікассо й Брак, узявши за вихідну точку повчання Сезанна, що треба бачити природу немов циліндри, кулі й стіжки, вивели з неї крайні висновки. У 1908 році Брак і Пікассо щоденно зустрічалися, щоб обговорювати праці один одного й відвідувати музеї і галерії. Через їхнє близьке спілкування неможливо розділити внесок кожного зокрема. Вони підпорядкували себе цупкій інтелектуальній і мистецькій дисципліні, створивши нове естетичне мистецтво зосереджене на давніше незнаному способі відтворювати простір, навмисне звузивши його кольорит до гами нейтральних кольорів: брунатного, сірого, зеленого та їхніх відмін.

— Спостерігаючи дальші картини Пікассо й Брака, маеш враження, що кубізм раптово обірвався, набрав відмінних форм.

— Аналітичний кубізм не встоявся під натиском воєнних подій, що розсіяли мистців. Усе таки, його осяги й наміри були цупко закорінені вже 1912 року, коли Брак і Пікассо працювали над першими коляжами, черговим рішучим розривом з традиційним малярством і ударом по фотографічності реалізму. Вони конструювали свої коляжі з шнурків, кусників газет, дрючків, гральних карт й інших подібних матеріалів. Поява коляжів позначає кінець аналітичної фази кубізму і початок його синтетичної фази. Вивівши з природи автономну реальність образу, мистці відвернули творчий процес, у наслідок чого вперше з'являється в мистецтві чужий природі об'єкт, складений з пласких кольорових форм.

— Ось тут картина "Сніданок". Хоч вона подібна до Пікассо й Брака, але виконав її Хуан Гріс.

— Еспанець Хуан Гріс має великі заслуги в творенні теорії й естетики синтетичного кубізму. Бо коли Пікассо й Брак працювали раз-у-раз у різних стилях, Гріс практикував кубізм з математичною точністю ще в 1920-их роках.

— Значить Пікассо й Брак, створивши новий стиль, самі його покинули?

— Брак приблизно від 1917 року, коли він занехав коляжі й знову почав малювати повною палітрою покинувши кубізм заради ідивідуальнішого стилю, а Пікассо експериментував у різних стилях, пересіваючи їх кубістичними працями. У синтетичній фазі

кубізму Пікассо, Брак і Гріс відійшли від геометричної негнучкості ранніх праць і, збагативши палітру, відкрили шлях до більшої декоративної краси і різноманітності. Звичайно, окрім них, у передових лавах кубізму були й інші мистці: Альбер Глез, Жан Метсенже, Фернан Леже, вказавши лише на деяких.

— Нас учили, що перспектива як спосіб зображення предметів такими, як ми їх бачимо, виникла ще за Ренесансу, а її основні закони відкрили П'єро делла Франческа, Дюрер, Леонардо да Вінчі. Вона служить нам уже близько 500 років. Ще довше перетривала так звана "відвротна" перспектива, вживана у Візантії й нашому іконописі. Які наслідки практично принесло нове розуміння простору кубістам?

— Міць кубізму хоч би в його хисті спонукати інших до нових шукань. Потвердження цього може бути виникнення після Першої світової війни пуризму, плеканого Амеде Озанфаном і архітектором Шарлем-Едуардом Женнере.

— Женнере?

— Женнере, загально відомий під псевдонімом Ле-Корбюзье. Вони, зберігши формальні досягнення кубістів, послідовно обстоювали важливість предметового світу для малярства. Ле-Корбюзье написав "Після кубізму" і разом з Озанфаном видавав між 1920-25 роками журнал "Новий дух", у якому вони висвітлювали свої прагнення очистити просторове мистецтво від зайвих прикрас і декоративних деталей, щоб підсилити чистоту й ясність форми. У висліді форма чи людської фігури, чи мертвої природи в пуризмі зберегла суцільність своєї силуети і вирізняється масивністю об'єму, холодною точністю, рівними поверхнями, чим схожа на сучасні машини. У Франції під впливом пуризму був якийсь час Фернан Леже, а в Америці Чарлз Демут.

— Це звучить як конструктивізм.

— Так, подібне можна сказати про появу конструктивізму, який поширив надбання кубістичного малярства на тривимірне мистецтво і випередив кубізм намаганням внести в образотворче мистецтво елементи часу і руху. Конструктивізм найповніше проявився в архітектурі, а в образотворчому мистецтві він виступає як своєрідна скульптура, де замість традиційного різьблення й ліплення вжиті конструкції з дерева, металю, паперу, скла й інших нових індустріальних матеріалів, таких як сталь, алюміній, пластик тощо. Цими матеріалами конструктивісти не вповнювали простору об'ємистою масою, а ділили його на геометричні сегменти тонкими листками, дротами, рамками, сітками, прозорим пластиком — аналогічно до кубістичної багатогранності.

— Чи можна тут щось побачити з робіт конструктивістів?

— На відзначення свого п'ятдесятиліття музей улаштував виставку "Мистецтво двадцятих років". Це не тільки тому, що

Музей модерного мистецтва в Нью-Йорку засновано у кінці двадцятих років, але головне через те, що ці роки для новітнього мистецтва — це Золота доба: тоді зматеріялізувалися шукання попередніх десятиліть. Вона запліднює мистецтво нашої сучасності. Там репрезентовані й конструктивісти, хоч не дуже рясно, бо виставка складена виключно з того, що переховується в музеї. Виставка розташована у нижніх виставкових залах, і я сумніваюся, чи вистачить нам часу її відвідати.

— Це велика шкода! Серед них, мабуть, багато з Радянського Союзу.

— Так і ні. Немає там Татліна. Будучи ще в Парижі, харків'янин Татлін зацікавився кубістичними коляжами Пікассо. Повернувшись, у Москві він сконструював низку барельєфів і так званих контрабарельєфів з дерева, металу, картону, скла й інших матеріалів. У 1919-20 роках Татлін працював над моделюванням своєї найславнішої конструкції "Пам'ятник Третього інтернаціоналу". Будова пам'ятника не здійснилася, головне через обмеженість партійного керівництва до розуміння мистецьких проблем. Він планував спорудити відкриту спіралеподібну металеву раму, заввишки приблизно на 400 метрів, похилену під відповідним кутом і зроблену так, щоб вона могла охопити три геометричні тіла: циліндер, куб і стіжок (конус). Кожне з геометричних тіл мало обертатися з іншою швидкістю: щоденного обороту землі навколо своєї осі, місяця навколо землі й землі навколо сонця. У середині цих геометричних тіл мали відбуватися засідання керівних державних органів.

— Ну, це переходить усякі межі! Уявіть собі наша Верховна Рада видає укази з такої Вавилонської вежі.

— До речі, у 1924-27 роках Татлін, як і Малевич, викладав у Київському художньому інституті й був членом спочатку Асоціації революційного мистецтва України, а згодом Об'єднання сучасних мистців України. У 1927 році Татлін оформив збірник поезії українських поетів — Семенка, Бажана та інших.

— Про це мені відомо з "Історії українського мистецтва".

— Після закінчення Першої світової війни повернулися з еміграції до Радянського Союзу два конструктивісти, брати Наум Габо і Антон Певзнер. Вони разом працювали над розв'язкою найпередовіших намірів у мистецтві того часу. Певзнер став професором Московської академії. У 1920 році Ленін почав таврувати задуми братів як контрреволюційні, зазначаючи, що тільки реалізм можна вважати за мистецтво діалектичного матеріалізму. Габо написав в обороні конструктивізму "Реалістичний маніфест", намагаючися довести, що саме цей напрям відповідає вимогам нової доби. Це було одним з найважливіших тверджень, зроблених мистцем двадцятого століття. Він зформулював естетичне

прагнення пластичного мистецтва елімінувати описові колір, лінії, тіла і простір й скорити час і рух для того, щоб знищити традиційну статичність образотворчого вислову.

— Воно, як і треба було сподіватися, не припинило звинувачень конструктивізму в буржуазних нахилах.

— Так, розчаровані Певзнер і Габо 1921 року виїхали знову на Захід, так само як це зробили Василь Кандінський, Лазар Лісіцький, Марк Шагал і багато інших майстрів модерного мистецтва.

— Чи мали вони тут якийсь успіх?

— На Заході Певзнера й Габо прийняли з неабиякою приязню в середовищах, де ширилися тотожні думки. У наслідок примусового вигнання з Радянського Союзу конструктивізм дозрів і дав найкращі плоди вже на Заході. Хоч на початках у працях конструктивістів значну увагу відводилося людській постаті, пізніше перемогла тенденція цілковито абстрактної творчості. Певзнер, який звернувся до скульптури тільки після виїзду з Радянського Союзу, переважно працював у металі. Його твори з кованої й шліфованої бронзи, олива, латуні й міді вирізняються наснагою і монументальністю. Дві його композиції "Бюст" і "Торсо", перша з металу і целюлози, а друга з пластику й міді постійно виставлені в цьому музеї.

— А Габо?

— Габо, який змінив своє прізвище, щоб відрізнити свої праці від братових, випробовував можливості творити в пластику й з'єднанні скульптури з архітектурою. Його прозорі пластикові конструкції — один з найважливіших здобутків мистецтва нашого століття. Працям Певзнера і Габо притаманна досконала технічна майстерність.

— Звичайно, Америка з її схильністю до технології, мусила бути добрим ґрунтом для конструктивізму.

— Очевидно, що так! Найвидатнішим представником конструктивізму в Америці вважають Александра Калдера, дарма що він створив свої моторизовані скульптури ще в Парижі у 1920-их роках і вже там уславився рухомими звисними конструкціями — мобілями. Угорець Ласло Моґой-Надь довгий час співпрацював з Бавгавзом у Німеччині. Він 1930 року прибув до Америки і тут мав значний вплив на прищеплення ідей конструктивізму, позиції якого ще більше скріпилися після 1947 року, з приїздом сюди братів Певзнера й Габо.

— Скільки знаю, то побіч конструктивізму однією з найвпливовіших течій двадцятих років, яка виявила не абияку силу в розвитку сучасного мистецтва був експресіонізм.

— Увертюрою передекспресіонізмом, новим актом модерного мистецтва, були символізм і фовізм.

— Значить, ми знову мусимо починати від постімпресіонізму?

— Ще перед і під час постімпресіоністичного періоду існувала малярська течія, прозвана символізмом, вживаною здавен назвою на означення передачі дійсності особливими знаками — символами. У 1885-95 роках символізм набрав нового, особливого характеру: спробувано вдягнути ідею в відчуту форму. Іншими словами, зобразити абстрактні й загальні ідеї, такі, як любов, ненависть, страх, Бог, у такому вигляді, який можна сприйняти чуттям, виразити незбагненну суть предметів і явищ. Згадаймо Гюстава Моро, Одільона Редона.

— У нас тепер в Україні серед молодих мистців особливо поширюється напрям, близький до символізму. Для цього маємо свої традиції. Наприклад, творчість Юхима Михайлова. Чи ви знаєте, що серед нашої творчої молоді найпопулярніший із старих майстрів Геронім Босх, а за ним Пітер Брегель?

— На Заході в кінці минулого століття провідником нової течії, завдяки картинам "Жовтий Христос", "Яків бореться з янголом" тощо був проголошений Поль Гоген. Шкода, що цих картин тут немає. Є пізніші його праці, як от наприклад "Натюрморт з трьома щенятами". Вони давали образове відчуття, що життя треба спостерігати крізь світ снів. Крім того, зумовлювали застосування цілої низки примітивних, архаїчних, екзотичних або загально неприйнятих мистецьких форм, що їх можна розуміти символічно. Казали, що мистецький твір повинен бути ідейним, символічним, синтетичним, суб'єктивним і декоративним. Одним з чільних прихильників і теоретиків символізму був Поль Серюзье, а перша виставка цієї групи відбулася 1891 року. На ній, окрім Гогена і Серюзье, виставляло чимало мистців (не лише символістів): П'єр Боннар, Едвард Вюяр, Моріс Дені та інші. Зверніть увагу на картину Вюяра "Мати і сестра мистця" і на "Кімнату для сніданку" Боннара! Символізм був всеєвропейським явищем, охоплюючи Жоржа Енсора в Бельгії, Фердінанда Годлера в Швейцарії, Едварда Мунка в Норвегії.

Подібно можна почати розповідь про фовізм, народження якого збігається з початком мистецької кар'єри Анрі Матісса. Між мистцями, що спільно виставляли з Матіссом 1905 року в паризькому Осінньому сальоні були Жорж Руо, Андре Дерен, Моріс Вляменк і народжена в Україні Соня Терк-Дельоне. Коли зіставити творчі надбання цієї групи зі спадщиною в той час уже класиків Жана Енгра і Едуарда Мане, то тяжко не погодитися з критикою, яка назвала членів групи "дикі звірі". Група плекала вживання необроблених барвників і нарочито позбавляла постаті і

предмети природнього вигляду. Фовісти вбачали експресію в малярстві лише в лінійному і кольоровому ритмі, наслідком чого постаті й предмети на їхніх працях набирали спрощеного, декоративного й площинного характеру.

— Цю тенденцію добре бачу тут у картині Матісса "Танок". Але, що Руо "дикий", сказати не можу. Він викликає в мене релігійне піднесення.

— Ця картина Руо "Вояки глузують з Христа" намальована 1932 року і належить до пізнішої фази його творчості. Життя фовізму було короткотривалим. Проіснував він між 1904-06 роками. Ця короткотривалість стала прийнятим мірилом існування течій модерного мистецтва. Сам Матісс, некоронований провідник фовізму, дуже скоро його осиротив. Він ще перед 1906 роком попрямував до спокійнішої, зрівноваженішої і радіснішої манери.

— Значить, ми вже дістаємося до експресіонізму.

— Експресіонізмом звать чи не кожне антиклясичне прямування в мистецтві будь-якого періоду історії, яке звільняє мистця від академічних обмежень, заступивши їх виявленням внутрішніх почувань: жаху, боязні, болю, ненависти або гнівного релігійного патосу.

— Ви маєте на увазі малярство, подібне до пізньосередньовічного німецького мистецтва, особливо творчості Матіса Грюневальда? Він знекрашував форму, щоб таким способом мати можливість зобразити внутрішню наснаженість, почуття приреченості, містичний жах.

— Так, але найчастіше експресіонізмом називають німецьке малярство напередодні Першої світової війни, коли воно проходило крізь фазу, аналогічну до футуризму в Італії. Обидві течії виникли в наслідок протесту проти оптимістичного матеріалізму імпресіоністів, які, на їхню думку, трактували світ, неначе китицю гармонійних барв, зареєстровану малярем на полотні без усяких коментарів. За допомогою темпераментних, а інколи навіть одчайдушних мазків і хрипкого кольору експресіоністи атакували основи маломіщанського суспільства, викривали страхіття війни. Ось зверність увагу на "Три дівчини на мості" Едварда Мунка, "Маски дивляться в обличчя смерті" Жоржа Енсора і "Зоряну ніч" Вінсента Ван Гога. Вони були безпосередніми передвісниками експресіонізму в Німеччині, де він з особливою напругою плекався в двох осередках: "Ді Брюке" в Дрездені й "Дер Бляуе Райтер" у Мюнхені. Ось "Христос серед дітей" Еміля Нольде, який був німецьким пророком експресіонізму, а його апостолами були Еріх Геккель, Карл Шмідт-Ротлюф, Ернст Кірхнер, Макс Пехштайн, Василь Кандінський, Оскар Кокошка й інші. Зеніту свого розквіту експресіонізм досягнув у

Німеччині після Першої світової війни до початку переслідування його Гітлером.

— Коли бачу тут акварелю Георга Гроса "Інженер Гартфільд", то не дивуюся Гітлерові, але картини Павля Клее нагадують мені наївну і одночасно хитру гру лініями й кольорами.

— У США експресіонізм знайшов ґрунт аж у 1930-их роках розбуджений мистцями, які були змушені сюди емігрувати, щоб уникнути гітлерівських переслідувань. Тут він виступив близько споріднений з соціальним протестом. Видатними представниками експресіонізму в Америці вважують Бен Шана і Геймена Блума, а надто Марсдена Гартлі, що провів чимало років у Німеччині.

— А, ви щось не доказуєте. Хіба експресіонізм не є тісно пов'язаний з абстрактним мистецтвом, яке в нас ототожнюють з американським малярством взагалі?

— Експресіонізові довелося відігравати ще й другу, не менше імпазантну роль, хоч під дещо зміненою назвою абстрактного експресіонізму. Саму назву "абстрактний експресіонізм" вперше застосовано для визначення безпредметних образів Василя Кандінського, виконаних після 1910 року. Він тут дуже добре заступлений композиціями "Пано 3" і "Пано 4". Згодом, назви "абстрактний експресіонізм" почали вживати для окреслення американського малярства, виниклого у 1940-их, під час Другої світової війни. Тут основоположником цього руху був німець Ганс Гофман. Він прибув до Америки близько 1930 року. Обдарований учитель, Гофман зосередив знання і досвід цілого життя, щоб навчати молодих малярів висловлюватися "чистим" малярством, безпосередньо передавати думки і переживання за допомогою кольорів, ліній і площин, зберігаючи при цьому спонтанність самої дії малювання. Абстрактний експресіонізм, прозваний критиком Гаролдом Розенбергом "малярством дії", мабуть, дійсно найоригінальніший і напевно найвпливовіший внесок Америки в інтернаціональне абстрактне малярство. Особливим досягненням цього руху було свідоме використання спостереження, що самі малярські матеріяли, так як і сама дія малювання, можуть втілювати не естетичні в своїй основі імпульси і перетоплювати їх в естетичний чинник. У протилежність сюрреалістам, абстрактні експресіоністи не захоплювалися фантазією й ірраціональністю, а їхні шукання були трудні й вдумливі. Аршіл Горкі в своєму пізньому періоді, приблизно від 1940 року аж до своєї смерті 1948 року, був видатним піонером цього руху. В працях Марка Ротка, Вільяма Базіотеса, Роберта Мадервелла, Марка Тобі, Джемса Брукса, Теодора Стамоса, Франца Кляйна, Кліффорда Стілла, Адольфа Готтліба і Бредлі Вокера Томліна та інших ця течія пройшла через велику різномірність особистих манер. Цікаві

відміни мала ця течія в Німеччині, Франції, Англії, Італії, Іспанії, Японії, Латинській Америці, але вони в цьому музеї майже не репрезентовані, — для останніх десятиріч він переважно америкоцентричний (не казатиму вже про "неконформістів" з СРСР).

— А Джаксон Поллок? У нас про нього найбільше говорять.

— Так, Джаксон Поллок — оце бачите перед нами його велетенську композицію "Число 31, 1950" — був провідним представником абстрактного експресіонізму і, мабуть, найконтроверсійнішою його постаттю. Він досягнув несамовитого насичення вислову технікою накраплювання і бризкання фарбою на великі розміром, розтягнені на долівці полотна.

— Я розумію, що в Поллока не треба шукати розпізнаваних форм, але ось тут на полотні Віллема де Кунінґа зовсім ясно зображена людська постать.

— Це його "Жінка". Де Кунінґ, хоч і був провідною постаттю абстрактного експресіонізму, частіше від інших звертався до реальних зображень. Абстрактний експресіонізм мав цікаве продовження в недавньому русі, відомому під назвою абстрактного імпресіонізму, на чоло якого висунувся Філіп Ґастон. Як уже натякає сама його назва, абстрактний імпресіонізм має дещо менш суб'єктивний підхід до малярства. У ньому враження від баченого світу передані до деякої міри такою ж самою механічною і спонтанною технікою, що була застосована абстрактними експресіоністами, але тут помітний і вплив пізнього Кльода Моне.

— Значить, абстрактний експресіонізм це не останнє слово західного мистецтва?

— У мистецтві так, як у фізиці, кожна акція викликає реакцію! Приблизно 1955 року в Англії щораз частіше почали вживати назви "поп-арт" для означення чимраз виразнішого тяжіння малярів і скульпторів повернутися до світу справжніх предметів, як протидії проти всякого роду абстракцій. "Поп-арт" (буквально — популярне мистецтво) обіцяв відродження зображального мистецтва, протиставленого самовияву і механічності абстрактних експресіоністів. Цей напрям, часто називаний "новим реалізмом", особливо у Франції, черпав матеріал з буденного і прозаїчного світу загальноприступної культури: придорожних реклам, еротичних плякатів, ковбойських фільмів, коміксів, наукової фантастики, машин, нісенітниць, пляшок і баньок від солодких напоїв і всіх інших надбань новітнього міського побуту. У скульптурі цей напрям відомий як "асамбляж". У ньому готові або знайдені предмети, починаючи від пляшок Кока-Колі, а кінчаючи на стопах автомобільних частин включені в скульптури. Антиестетична і суперечна з загально прийнятим поняттям "красного мистецтва" точка зору представників "поп-арту" виведена з мистецького нігілізму Марселя Душана і Курта

Швіттерса, представників дадаїзму. З ними ми познайомилися на початку нашої мандрівки по музеї.

— Здається мені, ми кружляємо в зачарованому колі, в якому нові Колюмби проголошують відкриття, не завжди свідомі того, що прямують протоптаними вже стежками. А чи є якийсь загальний знаменник для цього "поп-арту"?

— Загальним для "поп-арту" є не малювання, рисування, різьблення чи моделювання, а з'єднання зформованих природою або вироблених людиною сировин і предметів й їх фрагментів, не призначених бути матеріалом для мистецького твору. У цьому "поп-арт" споріднений із синтетичним кубізмом. Однак, слід зазначити, що всупереч дадаїстам і соціальним реалістам американського покоління 1930-их років, "поп-арт" не намагається виявити нехиті до фабрично зроблених, "анти-естетичних" предметів. Через ужиток об'єктів щоденного побуту він витворює атмосферу довілля, а доданий до неї елемент часу і участь дійових осіб народжують нове відгалуження мистецтва "гепенінг", про що ми вже говорили. Чільними творцями "поп-арту" в Америці є Роберт Равшенберг, Анді Варгол, Джаспер Джонс, Клес Олденбург, Рей Ліхтенштайн і Джордж Сігал. Звичайно, їхні творчі манери цілковито особисті й мають мало схожого між собою. Зверність увагу на образ Ліхтенштайна, схожий на гігантський комікс, "Дівчина, що топиться", або композицію Джемса Розенквіста "Марілін Монро".

Тричі задзвонив дзвінок.

— Здається, нас чемно просять покинути музей.

— Шкода, бо я мав намір ще дещо вам показати. Доведеться іншим разом.

— Бачу, ви більше заамериканізовані, як я цього сподівалася. Мрієте про завтра! Ми, в Союзі, навчилися жити сьогоднішнім днем.

У вестибюлі продавали сувеніри.

— Купити вам на пам'ятку калейдоскоп?

— Такий, як у нас продають на базарах?

— Такий самий, але значення його буде інше. Калейдоскоп це іграшка у вигляді рурки, в середині якої розміщені дзеркальця, а між ними шматочки різнокольорових матеріалів, що під час обертання рурки відбиваються в дзеркальцях, утворюючи різні візерунки.

— Ну, це ясно, і що з того?

— У мистецтві багато спільного з калейдоскопом. Увесь чар у постійній зміні, хоч елементи лишаються ті самі. Інакше, коли хтось

зупинить обертання, іграшка стане томливою.

— Ви називали нашу мандрівку по музеї "гепенінгом", в іграшці, як дадаїст, бачили мистецтво, в тепер починаєте говорити символами.

— Нехай буде так. Затримати обертання модерного калейдоскопа пробували дві тоталітарні сили: німецькі нацисти і радянські комуністи. Знаєте, що дві виставки модерного мистецтва були зорганізовані гітлерівцями, — "Мистецтво і раса" в Мюнхені 1928 року і "Здегенероване мистецтво" там таки 1937 року, щоб морально виправдати фізичне нищення всього в мистецтві з познаками індивідуальності. Паралельне цькування модерного мистецтва в Радянському Союзі нам усім добре відоме.

— Ви ж обіцяли нічого поганого не говорити!

— Дозвольте закінчити. Формалізм, як прозвано модерне мистецтво в Радянському Союзі, означає мовою радянського мистецтвознавства щось погане, негідне, вороже. До нього ще додають такі крилаті прикметники, як буржуазний, реакційний тощо. Не треба пояснювати, що після того, як модерне мистецтво обдаровано таким атестатом, кожний його прихильник опиняється поза межами норми або й закону як людина незрівноважена і небезпечна. За останні десятиріччя в Радянській Україні не з'явилося ні одного видання, яке речево пояснювало б, у чому суть цього "антинародного формалізму"! Ні, мистецтво калейдоскопу не можна зупинити!

Українські мотиви в творчості Сергія Прокоф'єва

Яків Сорокер

Один з найвидатніших російських композиторів двадцятого сторіччя Сергій Прокоф'єв (1891-1953) народився, як відомо, на Україні — в селі Сонцівка колишньої Катеринославської губернії (нині це — село Красне в Донецькій області). І хоча він не був композитором-фолкльористом на зразок, наприклад, Белі Бартока, Мануеля де Файя або раннього Стравінського, теми, мотиви, образи, що вийшли з ґрунту українського фолкльору, просякли в його творчість і опанували хоча й не чільне, але помітне місце.

Життєвий та творчий шлях Прокоф'єва був складний і звивистий, сповнений гострих суперечностей і парадоксів. Він аж ніяк не був "лицарем без страху й догани", і в його біографії легко знайти факти, які дозволяють змалювати його в найгіршому світлі. Але чи це цілком відповідатиме істині? Завдяки своїй досить не легкій вдачі і надзвичайно складним обставинам, за яких йому довелося жити й творити, він часто погоджувався на компроміси, здатні заплямувати образ великого композитора, яким він був. Писати про Прокоф'єва, про його творчість, про його українські зв'язки, не торкаючись цих фактів, — це значить розповідати про нього лише половину правди, викривляти його образ, що було б не гідне його пам'яті.

Дитинство майбутнього композитора проминуло в українському селі, де його батько — агроном — був управителем маєтку.

Яків Сорокер народився 1920 року в місті Бельці, в Басарабії. Освіту одержав у Московській консерваторії та в аспірантурі (кляса Давида Ойстраха). Одержав ступінь доктора музикознавства. Від 1962 до 1976 року працював у Дрогобичі доцентом та завідувачем катедри теорії та історії музики у Педагогічному інституті ім. І. Франка. Від 1976 року живе і працює в Єрусалимі. Автор коло 100 музикознавчих праць, серед яких: "Скрипичные сонаты Бетховена". Москва, 1963; "Йозеф Сигети". Москва, 1968; "Камерно-инструментальное творчество С. Прокофьева". Москва, 1973; "Давид Ойстрах — интерпретатор Прокофьева". Москва, 1976; "С. Прокофьев и украинский фольклор". Київ, 1966; "И. Воробкевич". Київ, 1975; "Шостакович и еврейская музыка". Тель-Авів, 1977; "Давид Ойстрах". Тель-Авів, 1981 та інших.

Першим його вчителем музики був Рейнгольд Глієр, спеціально запрошений до Сонцівки з Москви. Якщо вірити свідченню Глієра, перші музичні враження талановитого хлопчика були пов'язані з українською народною музикою. Глієр писав:

Вечорами ми слухали гармонійні звуки чудових українських пісень, що їх співали селяни, повертаючись з польових робіт. Я гадаю, що ці ранні дитячі враження повинні були глибоко запасти в душу чутливого до всього прекрасного хлопчика. Безперечно, вони сприяли його художньому розвитку, становленню його творчої свідомості.¹

Ми не мали б жадних підстав сумніватися у впливі українського пісенного фолкльору на творчість Прокоф'єва (адже й сама ця творчість про це свідчить), але сам композитор дещо інакше змальовує свої взаємини з українською піснею. Згадуючи про навчання в Глієра, він пише:

"Взявши українську тему, він досить довго імпровізував на неї, то лірично, то бурхливо, з переливами через усю клявіатуру. Усі були захоплені..."² Прокоф'єв згадує, що його вчитель імпровізував на тему пісні "Баламуте, іди з тати" (в іншому варіанті — "Ой, на горі сніг біленький"); він називає її "Гей, ви хлопці, молодці" — можливо, під такою назвою ця пісня була відома за того часу на Катеринославщині. "Глієр ще раз імпровізував на «Гей, ви хлопці», — згадує далі Прокоф'єв, — і ця тема мені подобалася, але щойно справа доходила до моїх власних імпровізацій чи композицій, я проходив повз фолкльор і звертався до власних мелодій. Так само й народні пісні в Сонцівці: суботніми вечорами або в неділю я часто чув, як на селі дівки «співали»;³ чи то Сонцівка була бідною на пісні місцевістю, чи то мене дратував «козлетон» сільських співачок, але я жадного разу не дослухався до них і не запам'ятав жадної. Можливо, що підсвідомо ці пісні все ж таки просякли в мене".⁴

Отже, маємо два різні, ба навіть суперечливі, трактування фолкльорного коріння прокоф'євської музики. Очевидно, розібратися в цьому можна, лише уважно розгледівши "прорість" — твори композитора та обставини, за яких їх було створено.

Року 1918 Прокоф'єв поїхав з радянської Росії: він попрямував за кордон за відрядженням Народного комісаріату освіти, що

1. Цитовано зі статті: Р. М. Глиэр, "Воспоминания о С. С. Прокофьеве". Збірка "С. С. Прокофьев. Материалы, документы, воспоминания". Москва, 1961, стор. 355.

2. Там таки, стор. 71.

3. Слово "співали" Прокоф'єв наводить у своїх російськомовних спогадах по-українському.

4. Сергей Прокофьев, "Автобиография". Москва, 1973, стор. 106.

його він одержав після тривалих і наполегливих клопотань. Цьому "відряженню" судилося розтягтися на цілих чотирнадцять років. За своєї закордонної доби Прокоф'єв створив цілу низку композицій, так чи так пов'язаних з фолкльором різних народів: балет "Казка про Блазня" — за російськими народними казками А. Афанасьєва, "Увертюру на єврейські теми" та інше.

Року 1930 французький Національний оперний театр замовив у Прокоф'єва балет. Так з'явилася партитура "На Бористені" (тобто, на Дніпрі) на власний сценарій Прокоф'єва. Прем'єра відбулася 1932 року в паризькій "Гранд Опера", але не мала успіху, попри "барвисте українське тло", як писав один рецензент. Проте, нині доведено, що неуспіх балету "На Бористені" спричинила не невдала музика, яку досі виконують у вигляді оркестрової сюїти, а помилки постановника та режисера. У Росії балет "На Бористені" досі не побачив світла рампи, не видана і його партитура. Музика балету відома лише зі згаданої сюїти (вона також записана на платівку). Але й таке знайомство з балетом дає підставу високо оцінити цей твір — взірць прокоф'євської лірики, розвиненої пізніше в балетах "Ромео і Джульєтта", "Попелюшка" та в інших творах. У балеті "На Бористені" дуже багато слов'янських і, зокрема, українських інтонацій, що особливо виявляється в ліричних сторінках твору — в "Прелюдії", "Заручинах", "Епілозі".

Тривале перебування Прокоф'єва за кордоном (у США, Німеччині, Франції) і остаточне повернення на батьківщину лише 1932 року спричинилося до численних, часто вкрай суперечливих, коментарів щодо його вчинків та суспільно-етичних позицій. Якщо вірити "Мемуарам Дмитра Шостаковича", то їхньому авторові належить такий, несприятливий для Прокоф'єва, вислів:

Серед великих російських композиторів лише двоє зуміли "продати себе": Стравінський та Прокоф'єв [...]. Любов та смак до реклами — ось те, що, на мою думку, заважало їм бути цілковито російськими композиторами. Тут — якась незрозуміла розколина в їхній психології. Відмова від певних моральних позицій. Обидва вони сприйняли занадто близько до серця науку Заходу, що на неї не слід дуже звирятися. Виграючи популярність, вони програли дещо не менш істотне.⁵

Повернення Сергія Прокоф'єва до більшовицької Росії також інтерпретоване в "Мемуарах" Шостаковича в несприятливому для Прокоф'єва дусі. Мабуть, Шостакович має рацію. Прокоф'єв роз-

5. Цитовано за франкомовним виданням "Мемуарів" Шостаковича (Париж, 1980, стор. 171). Ці "Мемуари" були, якщо вірити їхнім видавцям, продиктовані великим композитором С. Волкову і видані вперше в США 1980 року. Хоча автентичність цих "мемуарів" остаточно не доведена, вони містять багато цікавих і правдоподібних матеріалів.

раховував, що повернувшись, наче блудний син, додому і покірливо заходившись коло "радянських" сюжетів та тем, рекомендованих партійною владою, він досягне бажаного успіху. Але незабаром він переконався, що припустився фатальної помилки. Численні його твори, написані за кордоном, були проголошені партійними наглядачами "наслідком розкладницького впливу Заходу", "витвором згубних буржуазних, модерністських течій" тощо. Композиторові, що його зв'язки з музичним закордоном були такі міцні, не дозволяли виїздити за межі СРСР.

Але Прокоф'єв був упертий і наполегливий. Він бадьоро накинувся на радянські теми і створив чимало композицій, які мали, на його думку, призвести до визнання з боку можновладців. Серед таких творів — "Пісні наших днів", сюїта, що оспівувала "щасливе життя" робітників та колгоспників, кантата "До 20-річчя Жовтня" на слова Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна, кантата "Заздравиця", присвячена шістдесятіріччю Сталіна тощо. Ці твори, написані з таких не дуже властивих справжньому мистецтву нагод, не принесли Прокоф'єву жаданої слави. Кантата, написана на слова "клясикив марксизму", офіційного визнання не дістала і за життя композитора не виконувалася, сюїта про щасливе життя робітників, що її четверта частина — "Золота Україна" — написана на слова "знатної колгоспниці" колгоспу "Червоний оратай" Вінницької області Уляни Барабаш, була невдалою. Кантата "Заздравиця" була написана на слова з російського, українського, білоруського та інших "фолкльорів" на славу Сталіна. Насправді цей нібито "фолкльор" вигадували продажні віршомози, що розплодилися за сталінових часів.

І гірко навіть згадувати, що серед опусів Прокоф'єва з тих часів є навіть такі, як "Стаханівка" та "Пісня про Ворошилова".

Разом з тим було б цілковито неправильно зображати справу так, ніби Прокоф'єв після повернення до СРСР творив лише "кон'юнктурні" твори. Саме під час цього радянського періоду життя Прокоф'єва створено такі видатні і нині вже клясичні твори, як "Поручник Кіже", балети "Ромео і Джульєтта" та "Попелюшка", симфонічну казку "Петрик та вовк", останні три (П'ята, Шоста та Сьома) симфонії, фортепіанні, скрипкові та віольончельні сонати та багато іншого.

Оповідючи про українські мотиви в творчості Прокоф'єва, неможливо не згадати про Другий концерт для скрипки з оркестрою (1935 рік), який є одним з чудових творів композитора. Пошуки тем для концерту (зокрема, для першої частини) привели Прокоф'єва (як свого часу і багатьох інших російських музичних клясиків) до української музичної стихії. Найцікавіша з цього погляду головна тема-образ, що звучить на самому початку, доручена скрипці-сольо, без супроводу. Багато дослідників,

включно з автором, зазначали, що ця тема — епіграф усього твору — має своїм безперечним джерелом українську пісенну стихію.

Деякі твори Прокоф'єва були нагороджені "Сталінською премією". Шостакович у згаданих вище мемуарах не без роздратування розповідає про те, як радів Прокоф'єв, дізнавшись про нагородження його вперше— 1946 року — цією премією... Після смерті Сталіна, під час удаваного засудження "культу особи", було "височайше" вирішено замінити "Сталінські" премії на "Ленінські". Прокоф'єв дістав і Ленінську премію за свою Сьому симфонію. Але цю премію він одержав уже після смерті, бо долі було завгодно жорстоко посміятися з нього: він помер 5 березня 1953 року, в той самий день, коли помер Сталін, якого він прославляв.

Надання нагород, однак, жадним чином не могло знищити гіркоти й образи, викликаних повсякденним спілкуванням з партійними чиновниками та інструкторами — нахабними й повновладними, що "керували" радянським мистецтвом і давали йому — людині гордій і гоноровитій у побуті — "мудрі" партійні вказівки. Найбільша нагінка сталася 1948 року: сумно відома постановка ЦК партії про оперу "Велика дружба", яка затаврувала Прокоф'єва (разом з іншими найвидатнішими його колегами — Шостаковичем, Хачатуряном, М'яковським) як формаліста, що пише антинародну, позбавлену змісту й краси музику.

А ще раніше була інша — особиста — біда: дружина Прокоф'єва Ліна Іванівна, у дівочтві Кодіна-Льюбера (за батьком — еспанка, за матір'ю — полька), мати його двох синів, була заслана до ГУЛагу. Як зареагував Прокоф'єв на арешт своєї дружини, невинної страждальниці? Сумно писати про це, алеж, як відомо, "істина дорожча": він зрікся репресованої дружини і одержав офіційне розлучення. За тих часів радянські органи це не лише не забороняли, але й заохочували.

1941 року Прокоф'єв одружився вдруге — з поеткою, спів-авторкою деяких його лібретт, Мірою Мендельсон. Перша його дружина шойно після смерті Сталіна була звільнена з концтабору і "реабілітована".

Повернемося, однак, до творчості Прокоф'єва останніх років його життя. Тут варто особливо відзначити оперу "Семен Котко". Повість Валентина Катаєва "Я — син трудового народу", на підставі якої Прокоф'єв разом з Катаєвим написали лібретто, змальовує, цілком відповідно до горезвісних рецептів соціалістичного реалізму, події громадянської війни на Україні. Проте, композитор з цілковитою поважністю поставився до вирішення свого художнього завдання. Зокрема, він прискіпливо вивчив збірки українських народних пісень. Хоча, як ми вже знаємо, він уникав цитування "чужих" тем, в українських піснях він, очевидно,

цього разу шукав надхнення і загального кольориту для опер на українські теми. Справді, в опері "Семен Котко" є небагато оригінальних народних тем, але, як слушно зазначив один з рецензентів, "пахощі української музики" виповнюють оперу від першого й до останнього музичного такту. У деяких випадках композитор використав *тексти* українських народних пісень, але написав на них власні, в українському дусі, мелодії. Один з таких оригінальних народних текстів — "І шумить, і гуде" — характеризує сестру головного героя опери. У кульмінаційній, найдраматичнішій сцені опери використано вірші "Заповіту" Тараса Шевченка. Таким чином, Прокоф'єв увійшов до почесного списку композиторів, які писали музику на безсмертні слова Шевченка.

Готування до прем'єри "Семена Котка" мають повчальну і досить типову для радянських умов історію: у первинному варіанті лібретта німців зображено як окупантів, катів народу. Це відповідало ідеології та партійній лінії того часу. (До речі, оперу готував у Московському театрі імені К. Станіславського видатний режисер Всеволод Мейерхольд, якого в розпал праці заарештували, а пізніше розстріляли; але тим часом репетиції тривали). Невдовзі перед прем'єрою політична ситуація стрімко змінилася внаслідок підписання пакту між Гітлером та Сталіном, і німці раптом перетворилися з ворогів та катів на найліпших друзів. Довелося негайно переробляти лібретто опери: німці зникли, а замість них з'явилися безіменні "окупанти" й "вороги". Попри недоладне лібретто, опера "Семен Котко" з музичного боку є талановитим і цікавим твором. Для українського слухача вона особливо цікава як зразок великого музичного твору, просякненого духом української музики.

І ще в двох творах Прокоф'єва виразно звучать українські теми: це музика до кінофільмів "Котовський" і "Партизани в степах України". (Ми тут не торкаємося питання щодо історичної вірогідності або естетичної цінності цих фільмів — це не є нашим завданням, — а кажемо лише про музику до них). Наскільки відомо, партитури цих творів досі не видані, але авторові вдалося ознайомитися з рукописами, які зберігаються в Московському Центральному державному архіві літератури та мистецтва.

Музика до кінофільму "Котовський" сувора, іноді навіть жорстока. Це "негативне" музичне тло підкреслює й виопуклює світлу пісню, яка є лейтмотивом усього фільму і уособлює життя-дайні, вічно юні сили народу. За складом ця тема типово українська.

Наприкінці 1942 року Прокоф'єв на пропозицію Київської кіностудії, що перебувала тоді в Саміпалатинську, пише музику до кінофільму "Партизани в степах України". Цікаво, що в один з епізодів фільму він увів вступну тему з опери "Семен Котко" —

музику, що змальовує широчінь українських степів. Значне місце у фільмі займає тема української народної пісні "Їхали козаки із Дону додому", точніше — її приспів "Ой, ти Галю". Ця тема в різних варіантах виринає в безлічі епізодів фільму — "Після вибуху", "Смерть діда" тощо.

На закінчення слід підкреслити, що Сергій Прокоф'єв, як і численні інші сучасні композитори, перебував, якщо вільно так висловитися, у складних взаєминах з фолкльором, включно з фолкльором українським. Це — взаємини творчі, взаємини "вищого рівня": фолкльорні теми, образи, інтонації в його музиці переосмислені, осучаснені, вони ніби перетоплені в горні художньої фантазії композитора.

На загал, можна ствердити, що творчість Сергія Прокоф'єва — це ще один з величезного числа прикладів творчості російського композитора, який свідомо чи несвідомо не уникнув впливу української музичної стихії і раз-у-раз уплітав українські теми, український кольорит, українську атмосферу в музичне плетиво своїх творів. Можна твердити, що вплив української музики на Прокоф'єва був насправді набагато більший, ніж він це сам усвідомлював. Адже відомо, що враження дитинства впливають на формування особистості сильніше, ніж це нам здається.

Вплив української музики на музику російську ще досить мало вивчений і не узагальнений. Безперечно, що цей вплив набагато глибший, ніж це ладна визнати офіційна радянська музикологія. І творчість Прокоф'єва — лише один, і напевно не найяскравіший, приклад такого впливу, що ще чекає на своїх дослідників і популяризаторів.

За кулісами проголошення 1500-ліття Києва

Омелян Прицак

"Вік" у житті людей та людських спільнот має подвійне значення. З одного боку *старша* людина, звичайно з сивою бородою, була — зокрема у дописьменний період історії людства — зберігачем досвіду поколінь спільноти, уособленням її мудрости й справедливости. Із давністю "буття" або "посідання" пов'язували *легітимність* і гідний пошани *авторитет*.

Але час від часу авторитет старих заперечували ватаги молодих і сильних витязів, повних енергії до дії та революції, що мали відвагу ламати "дряхлу" епоху.

Отже з "віком" маємо таку саму заковуку, як і з іншими випадками буття людини, — діалектику розвитку спільноти та її творчих стимулів.

Досвід показує, що "давність" як доказ легітимности має значення тільки тоді, коли цей аргумент вживає той, хто відгадав, що саме має *притягальну силу* у даному періоді, або той, хто має владу і є сильний. Слабому навіть справжня легітимність не допоможе, тим більше висана з пальця уявна давність.

"Ювілеї", зокрема такі, які не перевищують віку людини, особливо популярні серед українських емігрантів, бо як і більшість емігрантів, вони звичайно дивляться не вперед, а назад. Вони часто ототожнюють навіть пасивну давність із своїми "правами на" і переносять на минуле те, що безуспішно прагнуть осягнути в теперішньому.

Слово "ювілей" походить із староеврейської мови. У Старому Заповіті слово *йовель* (*yobel* — властиве значення — звук сигнального рогу) означало п'ятдесятирічний період, рік, що слідував після "сабатного" циклю, кожен з яких складався з семи років. Отакий п'ятдесятий рік, прихід якого оповіщався звуком рогу, був роком відпочинку та застанови і часом, коли всі члени племені Ізраїлю були зобов'язані виправити всі порушення закону. У той час також звільнювали невільників. Так ювілейні роки забезпечували стабільність та духовний розвиток старо-

О. Прицак — перший професор катедри української історії ім. М. Грушевського при Гарвардському університеті.

єврейського суспільства.

За прикладом старозаповітного ювілею, папа Боніфатій VIII проголосив 1300 року початок сторічних ювілеїв із відпущенням гріхів для його учасників. Цей період опісля скорочено до п'ятдесяти років. Згодом почали проголошувати також секулярні ювілеї.

Отже ювілей — це не документація легітимності прав, а в першу чергу час для застанови, рефлексії та духовної віднови.

Приблизно два роки тому (1979 року) українську публіку захопила несподіванка. Більшовицька всесоюзна партія проголосила підготовку до святкування 1500-ліття Києва. Хоча ще не було в деталях виявлено, хто і яким способом заснував Київ 482 року по Хр., вістка розбіглася по світу та часто-густо викликала почуття гордості українців, як на батьківщині, так і на еміграції. З огляду на її незвичність, годі очікувати, щоб цей крок партії мав на меті надати українству привабливість давности. Ми спробуємо подати нашу аналізу цього дивного явища.

Що є базою для встановлювання ювілеїв взагалі? Відповідь коротка і проста. Для людей — дата їхнього народження. Для міст давніших — перша згадка про них у джерелах, для новіших — рік надання оселям міського права.

Очевидно, при досліджах над установленням початку міст (як давніших, так і новіших) треба пам'ятати, що міста ніколи не виникають без причини, спонтанно. Звичайно стимулом є економічні моменти, а не метафізично-містичні передбачення буття у майбутньому політичним осередком даної нації. Венеція постала як система острівних колоній втікачів із італійської суші, що рятувалися перед навалою германських льомбардів у сімдесятих роках 6 сторіччя. Венеція почала набирати значення торговельної столиці тільки у 9-10 сторіччях, коли її вигідне положення між Візантією і державою франків дозволило їй розвинути і опісля опанувати міжнародну торгівлю.

Після того, як Карло Великий (+814) здобув та навернув Саксонію, було засновано порт Гамбург на ріці Лабі, новою кордоні держави франків. Це дало стимул до постановня міста Праги у 9 сторіччі, розташованому недалеко від джерел Лаби (точніше, над її допливом Велтавою). Як відомо, Прага стала центром династії Перемишлідів, а опісля столицею Чехії.

Одне з найбільших міст України, тепер її найбільший промисловий центр — Донецьке (між 1924 і 1961 роками відомий як Сталіно), було засноване як робітниче селище Юзівка 1869 року, коли шотландський підприємець Джон Юз відкрив там величезні поклади вугілля.

А як справа з Києвом? Перші свідчення про його існування появляються тільки у першій половині 10 сторіччя по Хр. У першу чергу треба тут назвати недавно відкритий і єдиний досі відомий оригінальний хозарський пергаменовий документ, складений староєврейською та хозарською мовами в Києві коло 930 року, незадовго перед тим як Ігор здобув це хозарське місто.

Опісля маємо згадки про Київ у джерелах двох сусідніх культур: іслямської — дані хорасансько-каспійської географічної школи, написані арабською та перською мовами між 920 і 930 роками по Хр.; і візантійської — інформацій, що їх зібрав імператор Костянтин Порфірородний у своєму творі "Про управління імперією", зредагованому коло 945 року.

А коли виник Київ як місто? Очевидно дещо раніше, ніж потрапив у центр економічної зацікавленности сусідів. Це сталося тоді, коли постали вигідні обставини для цього. Вистачить подивитися на мапу Європи, щоб їх зрозуміти. Київ виник на перехресті двох головних торговельних шляхів, сухопутнього — горизонтального та водного — вертикального. Сухопутній шлях вів із Регенсбургу над Дунаєм, столиці східної франкської держави (майбутньої Німеччини) від 843 року, до Ітілу, столиці хозарів, розташованої біля гирла Волги. Водна дорога — це славний "Путь із варяг у греки", передумовою постання якого було осягнення Візантією військової та економічної гегемонії у тодішньому світі. Саме 863 року біля Маяфарикина візантіїці цілковито розгромили арабську флоту, заволоділи всім басейном Середземного моря. Аббасидський Багдад уступив місце Константинополю, що тепер став "Царгородом" для слов'ян.

Слава про візантійські успіхи незабаром досягла півночі Європи, і морехідні народи басейнів Німецького та Балтицького морів, звані в наших літописах "варягами", відкрили, що Дніпром можна дійти до нової економічної столиці. З вищесказаного видно, що передумовою для виникнення Києва було наладнання франко-хозарської торгівлі та здобуття економічної гегемонії Константинополем. Це веде нас до останньої чверти 9 сторіччя як найправдоподібнішої дати виникнення Києва як міста, хоч окремі поселення були далеко раніше. Археологи виявили, що палеолітична кирилівська стоянка постала приблизно двадцять або п'ятнадцять тисяч років до Хр. Але стоянки або окремі поселення — це ще не місто.

У 1947 році росіяни святкували 800-ліття Москви. Що було базою для ювілею? Під 1147 роком Іпатський літопис згадує, що 4 (11) квітня суздальський князь Юрій Довгорукий приймав у Москві свого союзника Святослава Ольговича, князя Новгороду Сіверського, хоч археологи виявили на місці пізнішої Москви поселення, що доходять до неоліту (третє до другого сторіччя до

Хр.). Коротко: 482 року не було ще геополітичних умов для того, щоб виник Київ, ані не було на території пізнішого міста людей, що вміли б і знали б як будувати місто. Міста у східній та середній Європі (крім чорноморсько-озівського побережжя) з'явилися тільки у 8 і 9 сторіччях по Хр. Крім того Київ як місто — це ми бачили вище — не засвідчений у джерелах раніше першої половини 10 сторіччя по Хр.

Коли справа з часом виникнення Києва така ясна, чому більшовицька партія кинула гасло святкувати 1500-ліття Києва саме тепер?

На це є дві важливі причини, бо партія Леніна нічого не робить без того, щоб уважно обдумати. Поперше, не допустити до концентрації українських сил і відновлення українського творчого духу у зв'язку з небуденним ювілеєм, тисячоліттям християнізації України. Цей ювілей не фантом, а справжній і крім того не без привабливості. Цікаво, що коли папа Іван-Павло II у своєму посланні до українців підкреслив унікальність їхньої річниці, московський патріарх запротестував проти цієї дії голови Вселенської Церкви.

Християнізація України означала її вступ до вищої культури, прищеплення її мешканцям найвищих етичних принципів. Християнство зі своїм ідеалістичним світоглядом було і є антитезою всякого матеріалізму, в тому числі й комунізму. У протилежність до останнього, джерела якого вже встигли вичерпатися, християнство відзначається здібністю постійно оновлюватися. Саме воно стоїть на сторожі повернення людині почуття її унікальності, її гідності та плекає прагнення до високих ідеалів. Очевидно, такий ренесанс української християнської духовності не до вподоби теперішнім окупантам України. Вони вже попеклися на польським тисячолітті. Десятиріччя, що закінчилося 1966 року, поляки розумно заплянували і гідно виконали. Оце millenium, що зосереджувалося на оцінці польської духовності і витворювало бажання продовжувати її творчу дію, відновило моральну силу поляків, підкріпило їх елан і, без сумніву, підготувало польське всенародне оновлення, яке виявило себе так яскраво у ширшій революції духу, що вибухла спонтанно 1980 року.

Отже партії Леніна йшлося про те, щоб не дозволити українцям зосередити свої творчі сили і оновитися у своєму millenium. Маючи кількасотрічний досвід з українським духом "чорної ради", браком візії та субординації, російські імперські вожді кинули гасло 1500-ліття Києва, щоб "переліцитувати" тисячоліття, сподіваючися, що це вище число (примітиви завжди вибирають кількість замість якості!) з одного боку заманить "хахлів" з комплексом меншовартости, а з другого викличе

боротьбу цілої низки інших "пашківсько-республіканських" тисячоліть, які будуть одне одного поборювати і таким чином зліквідують єдине тисячоліття, що має потенціал для оновлення української духовності. На жаль, вони не помилилися. Український анальфабетизм та анархія вже почали себе виявляти "самочинно", немов на замовлення. Ось, у постановах останнього СКВУ, найвищої установи українців у діаспорі, яка повинна стояти на сторожі гідності *одного* нашого тисячоліття, християнізації України, читаємо про схвалення ювілеїв "дво тисячоліття Києва та дво тисячоп'ятсотліття державности України".

Друга причина для встановлення 1500-літнього ювілею Києва — ця "потреба" легітимності теперішнього російського стану посідання.

Використовуючи вигідні постанови Ялтинської конференції від лютого 1945 року, Радянський Союз підпорядкував собі після розвалу Німеччини всю східню Європу, разом із Східною Німеччиною. Ці надбаня дуже вигідні зі стратегічного та економічного погляду. Тому Радянський Союз намагається їх легалізувати на вічний час.

Перший крок, *легалізація теперішнього стану*, відбулася в Гельсінкі 30 липня 1975 року, коли голови 33 європейських держав, США та Канади підписали "Кінцевий акт", що гарантував непорушність *тодішніх* (1975 року) *кордонів*. Тепер, маючи "гарантію на майбутнє", треба було створити "гарантію на минуле": "довести", вживаючи різних трюків, що кордони гарантовані гельсінкським "Кінцевим актом", відповідають відвічній ситуації, що це прямо привернення *status quo ante*.

Приблизно 375 року по Хр. почалися великі мандрівки германських народів, спричинені інвазією гунів із середньої Азії. Ці мандрівки довели до переселення великої частини германських племен на території Римської імперії, де вони створили свої примітивні держави типу "військової демократії" і поклали кінець Західньо-Римській імперії (476 рік). Приблизно тоді деякі слов'янські племена пересунулися на захід, так що ріка Лаба та допливи ріки Везери стали на кілька століть "природними" кордонами між германцями і слов'янами. Ці колишні кордони слов'ян майже точно збігаються з теперішнім кордоном між Західньою і Східньою Німеччиною. Тим самим треба було знайти "доказ", що у той час, себто коло 480 року, вже "попередник" Радянського Союзу доходив до Лаби і допливів Везери. Отже тут зразу перехід від першого Риму до Радянського Союзу. Концепція Третього Риму перевищена: не треба Візантії!

І тут допоміг звичайний збіг обставин: п'ятсот років, що потрібні були до переліцитування тисячоліття хрищення, якраз довели до бажаного періоду і дали 482 рік.

Тут слід зважити, чому саме вибір випав на 482 рік. Бо ж у нашому випадку річницю не вираховувалося, як це звичайно робиться в культурному світі, *від року фактичної події*, а прямо відраховувалися автоматично потрібні для ad hoc ювілею 1500 років. Отже постає питання, чому саме 482 рік, а не, наприклад, 481, 483, 484 та інші роки того десятиріччя, крім 488 року (що міг би нагадувати хрищення). І тут розв'язку знайшов Антін Драган, який, прочитавши текст цієї студії, прийшов — як і я незалежно від нього — до висновку, що вибране партією число 2 зумовили події 1932/33 років. Фальшива "велич" 1500-ліття Києва повинна була б відвернути увагу українців від 50-річчя однієї з найбільших трагедій України — штучного голоду. "Мудра партія Леніна" справді подумала про все!

Очевидно, зв'язати Москву з 482 роком було б смішно, і партія не могла собі дозволити на такий жарт. Але з Києвом справа мається інакше. Київ загально має репутацію (хоча науково неправильну) найстарішого міста у східній Європі, і при деякому жонглюванні археологічними даними із 6 сторіччя (на жаль, для творців обговорюваної тут концепції немає ніяких серйозних доказів на існування поселення в Києві у 5 сторіччі!) можна дійти до потрібної дати. Тим більше, що чим давніші часи, тим легше обманути нефахівців, зокрема завдяки тому, що археологічні знахідки німі (горшки, черепки, кості); вони не говорять і не мають ніяких "усталених текстів".

Починаючи від Другої "вітчизняної" світової війни, Москва проголосила себе опікуном і центром усіх слов'ян. Загальна публіка, навіть освічена, яка не має фахового історичного вишколу, не думає, базуючись на історичній перспективі, а цілком несвідомо переносить теперішні ситуації у минуле. Отже радянські ідеологічні теоретики, що добре вивчають психологію людини, використовуючи ще й ситуацію, що тепер у школах Заходу наука історії обмежується до найновіших часів, рішили перенести своє теперішнє панування над слов'янським світом на 5 сторіччя, коли *перший Рим* скінчив свою історичну роль.

І в такий спосіб анти (неясного походження, мабуть, германці), що вели боротьбу з готами, стали провідниками усіх слов'ян; їм надано як столицю Київ 482 року (хоч історичні анти так далеко на північ не сягали), що нібито постав тепер як центр цього слов'янського світу. Російська історія — бо росіяни тепер ототоженні зі слов'янами — дістала коріння в 5 сторіччі.

Оперуючи великим відтинком часу, можна легко було позбутися окремої української історії. Створено догму: слов'яни *завжди* були (як і *тепер*) під проводом старшого брата, званого спочатку Руссю, а опісля Росією. Русь-Росія мала два центри: від 482 року по Хр. до 1240 року Київ, а від 1340 року — Москву.

Короткий інтервал між 1240 та 1340 роками був спричинений монгольською навалою, яка довела до того, що на дещо довший, але все таки порівняно короткий час — від 1349 до 1654 року — частину Русі загарбали поляки. Якраз у той час роз'єднання почала створюватися українська *народність*, яка під натиском царату зформувалася в окремий *народ*. Одначе перемога "жовтневої революції" дала змогу українцям знову об'єднатися з росіянами, цим разом на "вищій стадії розвитку", у радянській (російській) *нації*.

Виникнення централізованої московської держави, яка, загарбавши землі Новгородської та Псковської республік у 1478-1510 роках, стала сусідом європейських держав, припадає, як відомо, тільки на початок 16 сторіччя. Це, очевидно, надто короткий час для встановлення "легітимности" для Москви бути відвічною частиною Європи.

Для такої мети годився Київ Ярослава Мудрого (1036-1054), який, як відомо, був тестем Європи. Його дочки стали дружинами королів, а то й королевами Франції, Угорщини, Норвегії та Данії. Імперія Ярослава, подібно як раніше імперія Карла Великого, розпалася зі смертю свого творця, бо в ті часи ще не виробилася система володіти такими величезними просторами, заселеними різними народами. Але теперішня радянська "наука" намагається заперечити це. Тепер їй потрібно довести, що аж до приходу монголів 1240 року Київ завжди був столицею могутньої об'єднаної імперії. Тому що писані джерела говорять про княжі міжусобиці, радянські творці 1500-літнього міту рішили спертися на археологію.

Археологи, вживаючи "німі" джерела, повинні були відповідно перебільшити справжню велич Києва, особливо 12 та 13 сторіч.

Досліди археології Києва було спочатку доручено археологові Михайлові Брайчевському, який протягом п'ятдесятих та шістдесятих років видав кілька цінних монографій про археологію Києва та України. Але на початку сімдесятих років вилізло шило з мішка. Виявилось, що партії був цікавий не Київ як столиця України, а Київ як запроєктований в минуле центр Радянського Союзу (=Росії). Тоді було встановлено в Академії Наук УРСР дуже дивний і нечуваний в науці двоподіл минулого Київської Русі. Минуле Києва і Київської Русі як *держави* ввійшло як складова частина історії Росії/Радянського Союзу, званої також "вітчизняною" історією. Її вивчення стало тепер монополією всесоюзної Академії Наук в Москві і Ленінграді. На Україні дозволено вивчати Київ та Київську Русь лише з археологічного погляду. У зв'язку з цим період історії України до Переяславського договору, окреслений "Середніми віками на Україні", включено до відання...

Інституту археології АН УРСР. Переяславська угода Хмельницького з 1654 року стала межею в минулому українців. Нею кінчається археологічна доба України і українців. Входячи до російської держави 1654 року, українці перейшли з археології до історії! Тому такі гучні Переяславські святкування 1954 року.

Ці маніпуляції довели до протесту Брайчевського, що виявився в його знаменитій праці про Переяславську угоду "Приєднання чи возз'єднання?", що дісталася на Захід і була надрукована видавництвом "Нові дні" в Торонто 1972 року.

Очевидно, Брайчевського за це усунули. На його місце прийшов Петро Толочко. Добрий археолог, меткий організатор науки, але кар'єрист. Минулого року він опублікував російською мовою у Києві розкішну книгу "Київ і Київська земля в епоху феодалної роздрібленості 12-13 сторіч"; це була його докторська дисертація, яку він захистив 12 лютого 1981 року.

Текстові книжки передують довга цитата "учителя" Леніна — "революціонер-демократа" Н. Г. Чернишевського, надрукована великими курсивними літерами. Її зміст ясно і недвозначно ілюструє намір автора: "У нас [...] свідомість національної [російської — *О. П.*] єдності завжди мала перевагу над провінційними прагненнями [наприклад, українськими — *О. П.*]. Удільна роз'єднаність не лишила ніяких слідів у мисленні народу [загально-руського — *О. П.*] тому, що вона ніколи не мала кореня в його серці". У праці є історіографічний вступ, де подані портрети таких "київських істориків" як Н. М. Карамзін, С. М. Соловйов, В. О. Ключевський, Б. Я. Греков, М. І. Тихомиров та Б. О. Рибаків.

Археологічні докази автора, що, мовляв, і у 12-13 сторічках Київська держава була постійно з'єднана і являла собою домінуючу одиницю в історії тодішньої Європи — не повинні замилити очей українському читачеві. Це подарунок того типу, про який клясичне прислів'я каже: *Timeo Danaos et dona ferentes* — "боюся данайців, навіть коли вони приносять подарунки" — себто троянський кінь.

І тому немає причини нам захоплюватися найновішим радянським троянським конем — 1500-літтям Києва та довголітністю Київської держави (очевидно прямого попередника Москви!).

Цей "ювілей", базований на звичайній неправді, є не на славу Києву й Україні.

Немає нам ніякого глузду ще його "перескакувати" і святкувати якісь вигадані двотисячоліття чи двотисячоп'ятсотліття.

Залишімся на наших легітимних ювілеї — тисячолітті хрищення Руси-України, який повинен стати стимулом до справжнього ювілею, у первісному значенні цього слова, а саме: *нашого духовного відновлення*.

Postscriptum

Перша звістка про ювілей 1500-ліття Києва з'явилася — наскільки мені відомо — в новому (заснованому в січні 1978 року) органі Київського міського комітету Комуністичної партії України "Прапор комунізму" від 1 липня 1979 року. Взагалі типовим (крім таємничого походження дати 482 року) є те, що покищо тільки газети та журнали УРСР пропагують ювілей, хоча там беруть слово у справі 1500-ліття також учені з центру (Москва, Ленінград), наприклад, академік Борис О. Рибаків, який офіційно очолює вивчення історії середньовічної Східньої Європи. Перед у пропаганді ювілею ведуть "Український історичний журнал" та "Літературна Україна", тоді, коли у центральних історичних журналах "Вопросы истории" та "История СССР" немає ніякої згадки про київський ювілей. Це саме бачимо у центральних партійних періодичних виданнях: "Коммунист" в Москві та "Комуніст України" в Києві. Там про ювілей Києва ні слова. Хоч, наприклад, там є спеціальні статті про 325-ліття "возз'єднання" України з Росією.

Тому що такі речі в Радянському Союзі не випадкові, вони мусять мати свою причину. Мабуть, передання офіційної "ініціативи" київським партійним органам матиме подібне завдання, як у випадку схвалення радянських анексії місцевим населенням, а саме, через "прохання" місцевих делегатів прийняти у склад СРСР дану територію.

Також можливо, що це було зроблено, щоб себе забезпечити: якщо культурний світ виявить безпідставність київського ювілею, можна буде легко звалити всю вину на "недорозвинених" "українських націоналістів".

ПРО ОНОВУ В ПОЛЬЩІ

З'їзд «Солідарности» та його польські і непольські проблеми

[М. П.]. Робітничі страйки в Польщі, що почалися літом минулого року і швидко перетворилися у могутній рух усіх верств польського народу, і далі зосереджують на собі увагу світу. У червневому випуску нашого журналу ми надрукували кілька документів та оцінку тих подій, написаних польськими та українськими авторами.

Від того часу виникли нові явища. Рух польського народу за волю поширився і поглибився. Зареєстрована після довгих зусиль і боротьби польських робітників, в умовах опору влади, вільна професійна спілка робітників "Солідарність" стала тепер фактичним володарем мільйонів польських душ, і до її голосу мусить прислухатися правляча партія та уряд. З другого боку, важка економічна криза, спричинена безгосподарністю комуністичної бюрократії, а також постійний Дамоклів меч загрози збройної інтервенції Москви, змушують "Солідарність", а зрештою і правлячу партійну верхівку до поміркованости. Але й у тих умовах досягнення польського народу великі. Одним з них треба вважати те, що процес демократизації суспільства, проведений у великій мірі "Солідарністю", проник також і у саму партію: вперше в комуністичній країні відбувся партійний з'їзд, на якому були в основному збережені демократичні принципи. Тільки ще не відомо, чи це тривалий процес. Ні для польських громадян, ні для сторонніх спостерігачів не є тайною те, що єдиною перепорою до свободи польського народу, єдиною опорою реакції, яка стоїть на шляху до повної демократизації в Польщі та її справжньої самостійности є Москва.

Великою, небуденною подією в контрольованому Москвою комуністичному світі, був загальний з'їзд "Солідарности", який відбувся в Гданську впродовж вересня і жовтня ц. р. З'їзд прийняв кілька постанов, що мають історичне значення в умовах комуністичної диктатури. Насамперед, з'їзд ухвалив заклик провести в Польщі референдум про робітниче самоврядування заводів і фабрик. Польські робітники вимагають, щоб сейм провів такий референдум, а, якщо сейм на це не погодиться, "Солідарність" готова взяти на себе це завдання.

"Солідарність" прийняла також резолюцію, яка вимагає проведення виборів до польського сейму. На думку представника "Солідарности" Януша Онишкевіча, це значить право на необмежений список кандидатів до сейму від громадських організацій і право "Солідарности" мати своїх представників у виборчих комісіях. З'їзд поставив також вимогу, щоб громадяни Польщі мали право тримати в себе пашпорти на виїзд закордон, а не віддавати їх урядові після повернення з поїздки. Це дуже важлива вимога, поскільки, як відомо, Радянський Союз і його сателіти, зрештою як і інші диктаторсько-тоталітарні режими, бояться вільного руху своїх громадян, не дозволяють їм вільно спілкуватися з іншими народами. Дуже багато уваги на з'їзді присвячено також проблемам народного господарства в Польщі та заходам, які б вивели країну з існуючої кризи.

На особливу увагу заслуговують дві резолюції з'їзду "Солідарности". Одна з них звертається до робітників інших народів підпорядкованого Москві бльоку, друга розглядає проблеми національних меншостей в Польщі. Перша резолюція вражає сміливістю думки, друга розчаровує своїм пов'язанням з традиціями дискримінаційної політики Польщі щодо національних меншостей.

У резолюції, адресованій робітникам СРСР та його сателітів, читаємо:

Ми підтримуємо тих з-поміж вас, які рішилися вступити на важкий шлях боротьби за вільні і незалежні профспілки. Ми віримо, що наші представники зможуть незабаром зустрітися, щоб обмінятися досвідом.

Сьогодні ще важко сказати, який результат матиме цей заклик. Проте, як можна було сподіватися, на нього зразу зреагували з Москви. Кремлівські вожді оправдано сприйняли цей виклик як удар у найбільшчше місце: вони розуміють, що рух за вільні профспілки в Радянському Союзі — це серйозна загроза їхній владі. Сьогодні на сторожі безпеки польської партійної бюрократії, якій загрожує "Солідарність", стоїть Москва. Хто захищатиме кремлівських вождів, коли вони зустрінуться з організованим робітництвом народів СРСР?

В ухвалі з'їзду "Солідарности" про національні меншості, яку прийняли 7 жовтня 1981 року, читаємо:

Турбуючись розвитком польської культури, що готова сприймати надбання інших народів, висловлюємо побажання виявити не меншу турботу про те, щоб польські громадяни, приналежні до інших народів і етнічних груп — білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї та

інші національності — могли мати в спільній з поляками батьківщині умови для вільного розвитку своїх культур та передавання їх наступним поколінням.

Ми хочемо, таким чином, бути вірними традиції Речі Посполитої багатьох народів.

Багатство польської культури — це також регіональні відмінності, які треба розвивати.

Наша Спілка є проти будь-яких національних поділів і буде боротися за забезпечення повних громадянських прав усіх поляків, незалежно від їхньої національної приналежності чи походження.

Немає сумніву, що після тривалих намагань уряду теперішньої і міжвоєнної Польщі асимілювати національні меншості наведена тут ухвала "Солідарности" є кроком вперед, і тому її слід вітати. Проте, вона аж ніяк не може повністю задовольнити українців, білорусів, литовців, євреїв та інших громадян Польщі непольської національності.

Насамперед, важко зрозуміти, яким чином автори резолюції називають представників тих народів поляками. Ясно, що вони є польськими громадянами. Ясно теж, що вони зобов'язані бути лояльними громадянами цієї держави. Але, хоча сьогоднішня Польща є, в основному, державою польського народу, вона не є національно гомогенна. Інакше зайво було б говорити про права національних меншостей. Коли ж про них говориться, то треба визнавати за ними право бути і залишатися собою, себто право бути українцями, литовцями, чи іншими національними меншостями, а не поляками. Так само, як поляками напевно хочуть залишитися польські меншості, які сьогодні живуть в Україні, Білорусі чи Литві.

Подруге, українського читача мусить вразити в резолюції з'їзду "Солідарности" ще інше. У ній говориться про "лемків" як про окрему національність. Намагання творити з того історично українського племені і нерозлучної частини українського народу якусь окрему національність — це дуже сумна і гідна таврування традиція, що живиться залишками польського шовінізму, від якого, як видно, не є вільні також і деякі члени "Солідарности". А втім, сучасний польський робітничий рух, як і прагнення всього польського народу до політичної і соціальної свободи, до державної незалежності, користується великою симпатією українців на батьківщині та в діаспорі. Українці свідомі того, що доля нашого народу тісно пов'язана з долею польського народу, і в його перемозі бачать також свій власний національний інтерес. Проте, у тих своїх почуваннях українці надіються на взаємність з боку польського народу, зокрема з боку носіїв сучасної польської

онови. А одним з критеріїв тієї взаємності ми вважаємо ставлення поляків до наших українських братів в Польщі.

Що таке «Солідарність»?

Як відомо, теперішній рух оновлення польського народу є свідченням не тільки тривалого патріотизму широких кіл польського суспільства, але також державного думання керівників онови та усвідомлення ними двох об'єктивних факторів, які вони мусять враховувати у своїх діях. Перший фактор — це постійна загроза з боку Москви, а другий — це факт існування в Польщі правлячої комуністичної бюрократії та широких кіл партійних людей, життя і кар'єри яких тісно пов'язані зі збереженням існуючої політичної та соціально-економічної системи в державі. Ті зовнішні і внутрішні сили диктують діям онови вимоги в їхній тактиці і навіть стратегії на довшу мету, бо ж геополітичного становища Польщі вони змінити не можуть. Особливо, вони мусять протидіяти зусиллям Москви, яка прагне показати, що "Солідарність" і її прихильники намагаються підірвати "соціалістичний" лад в Польщі та вийти з "соціалістичної співдружності націй". Такими мотивами продиктована поява в Кракові офіційної заяви-памфлету "Що таке «Солідарність»?", яка з'явилася російською мовою і розповсюджується в Польщі з очевидним призначенням для військових частин СРСР, що перебувають в Польщі. Текст цієї заяви приводимо в цілості:

ЩО ТАКЕ «СОЛІДАРНІСТЬ»

Щоб зрозуміти, що таке профспілка "Солідарність", яка об'єднує майже 10 мільйонів людей (на 35 мільйонів населення у Польщі) і яку роллю вона відіграє, потрібно взяти до уваги кілька історичних передумов, які впливають на мислення та дії поляків. Треба знати, що демократичні традиції в нашій країні давні і обумовлюють нашу свідомість уже кілька сторіч. Уже в XVI сторіччі польських королів *вибирали*, а наша конституція, проголошена 1791 року, була першим документом подібного роду в Європі. Коли в інших європейських країнах розгорялися громадянські релігійні війни, у Польщі, відомій своєю віротерпимістю, знаходили притулок переслідувані в інших країнах іновірці.

Зваживши все це, легше зрозуміти коріння опору, що його викликав останніми роками *спосіб* зміцнювання в Польщі нової соціалістичної системи. Не суть цієї системи — націоналізація засобів виробництва, яку ніхто з нас не відкидає, — але *спосіб* зміцнювання нового ладу, який супроводжувало іноді немилосердне приниження людської гідності, викликає опір. Було важко спокійно дивитися на те, що офіційні гасла нашої пропаганди про

постійне поліпшення умов життя робітників у нашій країні суперечили дійсності, в якій рівень життя щороку падав. В той же час постійно кращали умови життя верхівки, яка заздрила розкоші капіталістів і будувала свої чудові особняки з розкішним устаткуванням, яке вона купувала за валюту в спеціальних крамницях, неприступних широким масам.

Група Герека позичала все нові суми в розвинених країнах Заходу, що вело до залежності нашого народного господарства від цих країн. Завдяки економічній безпорадності і частим розтратам, ці гроші витрачено без користі. Борги дійшли до астрономічної суми 25 мільярдів доларів, а в крамницях... бракувало найпотрібніших продовольчих продуктів. Грошей не вистачало на нові лікарні, проте виростили, мов гриби після дощу, побудовані за державні гроші дачі високих державних службовців. Дачі будували аферисти, які посідали державні пости.

Нічого дивного, що в цій ситуації велика частина народу підтримала торішнього літа робітників, що застрайкували. Не проти соціалізму і не проти союзників Польщі був спрямований цей протест, а проти безсовісної і цинічної бюрократії, яка, заглушуючи критику, мала монополію на владу в країні, владу, яку вона використовувала для особистих цілей, не рахуючися з загальним добром.

Наприкінці серпня минулого року почався важкий процес вироблення нових взаємин у соціалістичній державі. Взаємин, які б спиралися на справжнє партнерство правлячої комуністичної партії, провідної ролі якої наша профспілка не піддає сумніву, з широкими робітничими масами. Профспілка "Солідарність", яка об'єднує найбільше число робітників, — це головний представник робітників у важкому для обох сторін процесі оновлення країни, у здійсненні політичних і господарських реформ. У цьому процесі і уряд, і наша профспілка виявляють величезну відповідальність, відзначаються реалізмом і доброю волею, тому те, чого досягнуто на шляху договорів, ми вважаємо спільним досягненням.

Очевидно, схильні до корупції елементи, які несуть відповідальність за помилки останніх років, і яких не усунуто від політичного життя, гальмують реформи. Тому наша профспілка неодноразово, прагнучи підвищити рівень життя робітників, була змушена використати найневигідніший для всіх сторін, але, на жаль, єдиний засіб — страйк. Без страйків не було б можливе, наприклад, передання обласною владою непотрібних їй будинків для лікарень і поліклінік, яких останнім часом майже взагалі не будували. Тільки завдяки страйкам населення таких міст, як Єленя Гура, Закопане, Радом і інших, одержало будинки для лікарень і дитячих будинків.

Страйкувати примушували такі елементи в апараті влади, які,

турбуючися про своє становище, не брали під увагу наших справедливих вимог, що стосувалися помилок останнього часу, і які розраховували й розраховують на допомогу ззовні. Користуючися відсутністю повної інформації, яка, на жаль, неприступна суспільству країн, що межують з Польщею, антинародні елементи в нашій країні намагаються фальшиво представити нашу профспілку "Солідарність", як зброю в руках реакції. Ці елементи пробують посварити Польщу з її союзниками й сусідами, передусім з СРСР, прагнучи кинути на нашу профспілку підозріння в антирадянському наставленні.

Ніхто з нашого народу не забув славної ролі Радянської армії в розгромі гітлеризму. Окремі акти антирадянського шовінізму, які, на жаль, останнім часом з'явилися в нас (як і акти антисемітизму), не мають нічого спільного з нашим рухом, що стоїть на позиціях зміцнення існуючих союзів. Ексцеси ці є, правдоподібно, провокаціями. В усякому випадку вони не мають підтримки в нашому суспільстві, яке засуджує всі акти шовінізму й тероризму, як протилежні не тільки інтересам нашого народу, але передусім християнському гуманізму, який лежить в основі традиції нашого народу.

У християнському світогляді, який є світоглядом більшості нашого народу, немає місця для ненависти. Ані в стосунку до наших співвітчизників, навіть, якщо є відмінності в думках про майбутнє нашої країни, ані в стосунках щодо інших народів, у тому числі до сусідів зі сходу й заходу, навіть, якщо історія лишила гіркі спогади. Заповняємо громадян сусідніх країн, що боротьбу за нашу людську гідність ми не пов'язуємо з ворожістю до них і що ми ставимся до них з повною повагою, шануючи величезний вклад, який вони внесли в скарбницю світової культури. Ми цінуємо Пушкіна й Гете не менше, як Міцкевича, а музика Дворжака й Сметани своєю слов'янською мелодією зворушує нас не менше, ніж мазурки Шопена.

Ми цілком згодні з поглядом, який висловлювали останніми місяцями керівники сусідніх соціалістичних країн, що ПОРП і весь польський народ мають досить сил, щоб самостійно вирішити важкі проблеми своєї країни. Демократизація життя в нашій країні і пов'язане з нею вільне висловлювання поглядів не являє собою небезпеки для соціалістичних країн східної Європи, в центрі яких розташована наша країна, що має за сусідів виключно соціалістичні країни. Будь-яке втручання було б безглуздою трагедією як для нас, так і для її можливих зачинателів. Ми переконані, що неправильні інформації, які, на жаль, іноді з'являються в пресі та радіо соціалістичних країн, не закриють від суспільств цих країн важкої ситуації, в якій опинилася наша країна. У нашій країні здійснюється спроба справжнього, незадекларованого владою,

незалежного від державної адміністрації профспілкового руху.

Досить подумати, кому служить інформація, яка ображає "Солідарність", щоб зрозуміти, що її автори хочуть погіршити добрі стосунки між Польщею і її сусідами і викликати ворожнечу у власній країні до нашого народу. Кожна чесна людина, що думає, повинна помітити, що роблять усе, щоб, підтримуючи антипольські настрої, приготувати громадян цих країн до можливості інтервенції у внутрішні справи Польщі. Інтервенції, якої ніхто не міг би виправдати, як справедливої й політично виправданої.

У зв'язку з появою у соціалістичних країнах матеріалів, які приписують нашій організації політичний характер, ми підкреслюємо, що вона не є політичним рухом і що єдиною її метою є добробут робітничих мас. І тільки в цьому напрямі скерована наша діяльність, яку гальмують реакційні сили. Донедавна ці сили представляли наш народ і, зловживаючи владою, довели господарство нашої країни до розвалу, а політичну ситуацію до глибокої кризи. Ми маємо надію, що прогресивна більшість членів ПОРП, значна кількість яких є членами нашої організації (доводячи, що вона не має політичного характеру і є тільки профспілковою організацією), зуміє зміцнити лінію оновлення країни і візьметься здійснювати керівну роль ПОРП, відповідно до основних інтересів соціалістичної Польщі.

Інформаційна секція

Міжзаводського установчого комітету "Малопольська",
Краків

Українці і білоруси в Польщі беруть слово

Відомо, що процес польської онови не залишився без впливу на меншості в Польщі, зокрема на українців і білорусів. У червневому випуску нашого журналу ми навели текст одного документу, який вказував на боротьбу української меншости за свої права вже в перші місяці існування комуністичної Польщі. Ми також друкували звернення білоруської меншости до польської компартії та уряду від минулого року. Сьогодні ми друкуємо заклик українських студентів у Польщі у справі утворення українського студентського комітету від травня 1981 року.

При цьому треба відмітити, що "Солідарність" дуже прихильно поставилася до заходів українських студентів. Як інформує позацензурна публікація "Вядомосці дня" за 18 серпня 1981 року, газета "Тигоднік Солідарносць" надрукувала в своєму випуску ч. 20 за цей рік матеріали, присвячені питанню діяльності українських, литовських і білоруських студентських організацій в Польщі. Але всі ці матеріали цензура вилучила, а міністер освіти

Польщі заборонив українським, білоруським та литовським студентам мати свої студентські організації. У зв'язку з цим згадані студенти створили Комісію порозуміння для боротьби за право легалізації їхніх організацій. "Вядомосці дня" інформують з цієї нагоди, що цензура також вилучила інформацію, в якій говорилося про те, що останнім часом Міністерство освіти зареєструвало Спілку африканських студентів, і зроблено запит, чим гірші студенти національних меншостей в Польщі. В такій ситуації заклик українських студентів має особливе значення. Друкуємо його в цілості, після чого даємо короткий інформацию про появу збірника білоруських документів у Польщі.

СТУДЕНТИ!!

Першого травня 1981 року в Щеціні заново Організаційний комітет Спілки українських студентів у Польщі. До складу Комітету ввійшли ваші товариші, представники студентської молоді Щеціна, Слупська, Кошаліна, Гданська, Ольштина, Варшави, Лодзі, Вроцлава та Зеленої Гори.

Ми почали організувати СУСП, охоплені бажанням активно включитися в русло суспільного життя, культурного та наукового студентського середовища, а також української громадськості Польщі. Мета спілки — створити організацію, яка об'єднувала би перш за все українських студентів, громадян Польщі. В її ряди матиме змогу вступати кожний, хто сприйматиме наші ідеї та мету діяльності, незважаючи на особисті погляди, мову чи національну приналежність.

Основна сила членів нашої організації — це моральна та інтелектуальна постава. Своєю послідовною діяльністю ми прагнемо зміцнити в свідомості української громадськості творчу роль молоді інтелігенції.

Потреба активної та організованої діяльності виникла в нас перш за все з огляду на те, що в нашому суспільстві досі не здолали ліквідувати взаємної упередженості та морально-психологічних бар'єрів.

Починаючи свою діяльність, постараємось використати це, щоб молодь обох національностей не обтяжували помилки минулого, а сучасну ситуацію в українсько-польських стосунках використаємо для широкого та партнерського діалогу. Вважаємо, що цілковите зближення не може наступити без вичерпної, всебічної, солідної конфронтації фактів спільного минулого наших народів, не зважаючи на дражливість та частий трагізм їх суті.

Ми вповні усвідомлюємо небезпеку зміцнення негативних про-

Документ подається в мові оригіналу з незначними змінами. — Ред.

цесів, на які наражається молоде покоління українців, у наслідок замовчування історичних подій. В нашій діяльності ми бачимо можливість загальмувати та вилучити найнебезпечніші з них, а саме — почуття меншевартості і суспільного і культурного знецінення.

Прагнемо довести до всіх найочевиднішу правду, що, будучи представниками національної меншости, користуємося з двох мов, з двох культур, які проникають одна в одну, даючи монолітний сплав в наших душах, визначають суть нашого духовного формування. Віримо, що ознайомлення суспільства Польщі з досягненнями в минулому і сучасному нашого народу, дасть змогу показати себе такими, якими ми є в дійсності.

Ознайомлення широких кіл суспільства з надбанням національних культур ми приймаємо за основний критерій нашої діяльності.

Зберігаючи партнерську незалежність та визнаючи засаду вшанування суверенности, ми прагнемо встановити міцну співпрацю з усіма студентськими та молодіжними організаціями.

З цієї ж причини ми зацікавлені встановити зв'язки з молодіжними представниками інших національних меншостей, що живуть у Польщі. Нас повинні єднати ідеї дружби та миру, що близькі всьому молодому поколінню.

Репрезентуючи українську студентську молодь, будемо прагнути розгорнути всебічну співпрацю з усіма середовищами українського суспільства, а головне з єдиним, сучасним представництвом — Українським суспільно-культурним товариством.

Віримо, що молодь, об'єднана в Спілку українських студентів у Польщі, беручи за основу традиції прогресивної діяльності, створить міцну базу для конструктивного діалогу.

Товариші студенти! Якщо ідеї нашої Спілки близькі вашим переконанням, вступаєте в наші ряди. Чекаємо на вашу активну участь.

Варшава, 27. 05. 1981

Організаторський комітет
Спілки українських студентів
у Польщі.

Білоруські документи — Зошит 1-1981

У 1981 році з'явився перший збірник білоруських документів, виданий самвидавним способом у Польщі. У вступі до збірника, редакція, між іншим, пише: "Зошити — «Білоруські документи» — перший випуск яких віддаємо на суд шановного читача, мають на меті служити об'єктивній інформації. Вони не представляють ніякого політичного напрямку і, добираючи документи редактори

керуються виключно значенням, яке документи мають для білоруського громадського життя, історії та культури...”

До першого зошита увійшли такі матеріяли: меморандум Білоруського суспільно-культурного товариства в Польщі адресований Першому секретареві ПОРП Станіславові Кані (повний текст цього меморандуму з’явився українською мовою в журналі "Сучасність" за червень 1981 р.); лист голови Об’єднання білорусів у Великобританії Яна Михалюка в справі меморандуму БСКТ; лист Міністерства закордонних справ Великобританії до Яна Михалюка в справі вищезгаданого меморандуму; лист членів БСКТ з міста Білосток; заклик до білоруських студентів у Польщі; деякі документи Білоруської Народної Республіки 1918 року; виступ білоруського письменника Василя Бикова на з’їзді білоруських письменників 12-14 травня 1966 року; огляд виступу д-ра С. Акінера про сучасну білоруську літературу на конференції в Гарміші (ФРН) 1980 року.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

НЕПРАВИЛЬНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ.

ВІДПОВІДЬ РЕЦЕНЗЕНТОВІ

Павло Магочій

У червневому числі за 1980 рік "Сучасність" опублікувала статтю професора Василя Маркуся, в якій автор досить докладно аналізує мою книжку "Формування національного обличчя: Підкарпатська Русь, 1848-1948" [The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948] (Видавництво Гарвардського університету, 1978). До часу появи статті Маркуся з'явилося понад тридцять рецензій на мою книжку — не лише у фахових журналах і газетах США та Канади, але також у Франції, Англії, Західній Німеччині, Італії, Австрії, Чехо-Словаччині, Угорщині й навіть — цілком несподівано — у таких країнах, як Люксембург та Іспанія. Хоч деякі з цих рецензій були досить великі за обсягом, і щонайменше одна — пера відомого західнонімецького славіста Петера Шайберта — порушувала ширші суспільно-етичні питання книжки, проте жадна з цих рецензій не була такою розгорнутою й детальною, як стаття Маркуся в "Сучасності". Крім того, жаден із рецензентів не є уродженцем Підкарпатської Русі й не написав жадної наукової праці про цю країну, як це зробив Маркусь. Отже, я мав великі сподівання чекаючи на появу статті Маркуся.

Щиро кажучи, я був розчарований. Розчарований саме тому, що, не зважаючи на його власну заяву про відсутність наміру долити олії до полеміки, Маркусь саме так і зробив. Багато з його коментарів відображують упередженість, брак знання про певні історичні події, неправильне читання й розуміння окремих фрагментів моєї книжки і прямо помилки. До того ж, останній розділ його статті, "Ідеологічний аспект праці", який не має нічого спільного з самою книжкою, майже образливий.

Прочитавши це, читач може здивуватися, навіщо було взагалі відповідати. Причина досить проста: Маркусь — інтелігентна людина, обдарована критичним розумом і світосприйманням. Його стаття торкається не лише мого наукового підходу до питання про Підкарпатську Русь та про українсько-русинські відносини у США, а також інших аспектів українських проблем, серед яких є питання про вивчення історії взагалі.

Вже перший абзац статті Маркуся містить у собі деякі сумнівні твердження. Він говорить про попередні відгуки на мою книжку,

як "менш чи більш фахові рецензії", про те, що "здебільшого ці критичні голоси б'ють на сполох, мовляв, стався національно-політичний скандал" ("Сучасність", стор. 105). Поперше, серед високо кваліфікованих істориків і славістів, які обговорювали цю працю, можна назвати таких, як Марк Раєф (Колумбійський університет), Кіт Гиченс (Іллінойський університет), Манюель Гарсія Альварез (Леонський університет), Бея Кіралі (Бруклінський коледж), Еміль Нідергавзер (Будапештський університет), Гюнтер Витрчненс (Віденський університет), Петер Шайберт (Марбурзький університет),¹ — їхні відгуки були прихильні.

Хто ж тоді б'є на сполох? Українські вчені? До сьогодні з'явилося кілька рецензій таких українських авторів, як Іван Л. Рудницький, Августин Штефан, Михайло Федорович (Андрій Ребет), Андрій Григорович, Христина Воробець, Іван С. Решетар, Віктор Свобода,² — їхні рецензії були також позитивні. Єдиний виняток становить стаття Івана-Павла Химки. Проте він також називає мою працю "найповажнішою студією англійською мовою [...] на будь-яку тему «західньоукраїнської» історії". Він незадоволений недостатньою увагою до соціально-економічних чинників.³ Після статті Маркуся рецензія Химки є найдовшою, хоч і вона, фактично, додає хібащо зауваги до одного додатку в моїй книжці (але про це — далі).

1. Рецензії цих авторів з'явилися в таких журналах: "Cahiers du monde russe et soviétique" (Париж), XIX, 4, 1978, стор. 451-452; "American Historical Review" (Вашінгтон), LXXXIV, 2, 1979, стор. 510; "Revista de Estudios Políticos" (Мадрид), 55, 1979, стор. 201-203; "Canadian Slavonic Papers" (Оттава), XXI, 2, 1979, стор. 260-261; "Századok" (Будапешт), CXII, 6, 1979, стор. 1125-1126; "Acta Historica" (Будапешт), XXVI, 1-2, 1980, стор. 213-214; "Österreichische Osthefte" (Відень), XXI, 4, 1979, стор. 327-328; "Zeitschrift für Ostforschung" (Марбург), XXVIII, 2, 1979, стор. 313-315.

2. Рецензії цих авторів з'явилися в таких газетах та журналах: "Свобода" (Джерзі Сіті), 8 червня 1978; "Християнський голос" (Мюнхен), 1979; "Forum" (Скрентон), 41, 1979, стор. 32; "Journal of Ukrainian Graduate Studies" (Торонто), IV, 1, 1979, стор. 113-115; "Slavic Review" (Урбана), XXXIX, 1, 1980, стор. 144-145; "Slavonic and East European Review" (Лондон), LVIII, 3, 1980, стор. 445-456.

Від часу появи статті Маркуся з'явилася ще одна рецензія уродженця Підкарпатської Русі, який брав участь у подіях 1938-1939 років: Вікентій Шандор, "Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту", «Український історик», (Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен), XVII, 1-4, 1980, стор. 180-190. Хоч ця рецензія з'явилася в "науковому" журналі, вона є статтею журналістичного роду, тоном і якістю подібна до статей згаданих в примітці 4.

3. Рецензія Химки, "The Formation of National Identity in Subcarpathian Rus': Some Questions of Methodology" з'явилася в "Harvard Ukrainian Studies", II, 3, 1978, стор. 374-380.

Хто ж тоді вони, ці критичні голоси, які б'ють на сполох? Можливо, Маркусь має на увазі українські газетні статті Володимира Комаринського та Зірки Гренджі-Донської (доньки відомого письменника),⁴ які були свідками деяких подій, описаних у моїй книжці, але відкидають мою інтерпретацію цих подій. Проте, ні ці дві, радше пристрасні оцінки, що їх можна б назвати журналістичними, ні ті, котрі Маркусь називає "усним сам-видавом", не знецінюють позитивних оцінок в українських та неукраїнських колах, на які посилається рецензент. Тому важко збагнути, яку саме "атмосферу" Маркусь намагається "від-пружити".

Але що каже Маркусь про "Формування національного обличчя..."? Його зауваження здебільшого діляться на три категорії: 1) питання інтерпретації, або — за його авторитетним висловом — неправильної інтерпретації; 2) фактичні помилки; 3) так зване ідеологічне значення моїх публікацій для карпато-русинської громади у США.

Маркусь твердить, що "найслабшим пунктом праці Маґочі" є те, що "він приймає чи силкується довести, що цей народ за Карпатами був і є одрубною одиницею..." ("Сучасність", стор. 107). Про це немає ні слова в книжці! Те, що я думаю і що намагаюся викласти, — буквально таке: жадна людина не народжується з національною особовістю. "Членство в національності — це процес, який досягається шляхом ідеологічної й суспільної індоктринації" ("Формування...", стор. 3). Між 1848 і 1948 роками, коли феномен націоналізму досягнув Підкарпатської Руси, слов'янське населення, яке там жило, мало кілька можливостей щодо вибору національної особовости. Теоретично, однією з цих можливостей було скристалізування окремого підкарпатського русинського національного обличчя, — такі спроби були зроблені. Кінець-кінцем, ця орієнтація виявилася неуспішною — натомість перемогла українська орієнтація. А все ж таки, щоб зрозуміти, чому саме перемогла українська орієнтація, треба проаналізувати також інші суперечливі орієнтації, особливо російську і русинську. Лише після такого детального огляду ми можемо довідатися, чому саме останні дві — російська й русинська — програли на користь першої, себто української.

Дивно почути, що Маркусь говорить про мою "ап'юрірн[у] тез[у] про існування окремого русинського народу" ("Сучасність", стор. 107). Єдина ап'юрірна теза, яку я мав на увазі, — це було

4. Ці рецензії з'явилися в таких часописах: "Гомін України" (Торонто), 4 жовтня 1978; "Українські вісті" (Детройт), 28 лютого 1979; "Канадійський фармер" (Вінніпег), 26 лютого 1979.

починати "з нічого" — з "табуля раса". Щоб зрозуміти історичний процес, не можна починати з кінцевого результату й тоді повертатися назад, щоб з'ясувати, як досягнуто цього результату. Не можна також виходити з апіорного припущення (як це, здається, робить Маркус), що, оскільки слов'янське населення Підкарпатської Русі є сьогодні українське, воно завжди було ним. Так само було б помилкою розпочинати аналізу підкарпатської проблеми, чи взагалі якоїнебудь іншої історичної проблеми, розглядаючи її тільки стосовно до інших сучасних чи майбутніх подій, аби підтвердити якусь заздалегідь придуману телеологію. Я, звичайно, не стверджую, що історичні явища слід аналізувати у відриві від інших суспільних явищ, я лише кажу, що вони повинні бути аналізовані, предусім, самі в собі, проте не ізольовано.

Ідея "незаписаної таблиці", себто "табуля раса", в якій історик застосовує аналітичний підхід до ситуації — без заздалегідь зформованих поглядів, — це єдина концепція (вживаючи термінології Маркуся), що лягла в основу "Формування національного обличчя..." На жаль, Маркус зовсім не зрозумів цього і, виходячи зі свого власного апіорного думання, пришиває моїй книжці те, чого в ній прямо немає. Його улюблена техніка в цьому відношенні стосується термінології.

Оскільки я вжив терміну "русин", щоб описати групу як цілість, а також як одну з конкуруючих національних орієнтацій, Маркус виводить із цього, що, на мою думку, група, про яку йдеться, є окремою національністю. Я вважав і далі вважаю, що назва, вживана для опису будь-якої групи, повинна бути тією, якої група сама вживає. А такою назвою саме є назва "русин", а щоб відрізнити тих, що живуть на південь від Карпатських гір, — "підкарпатський русин". Зрештою, обох термінів ужито національним пробудителем Олександром Духновичем у перших рядках майбутнього національного гімну та найбільш відомої поезії цієї території ("Подкарпатські русини, / Оставьте глубокой сон" і "Я Русин был, есмь і буду"). Проте я допускаю, що в контексті аналізу трьох орієнтацій, одна з яких називається русинофільською, краще було б говорити про групу як цілість: "підкарпатці", що їхня інтелігенція була поділена на мадяронів, словакофілів, русофілів, русинофілів та українофілів.

Ще більш перекученим і тенденційним є висновок Маркуся щодо вживання мною терміну "українофіл". Він твердить, що "автор мусів би зрозуміти, що в стосунку до української самобутності й самовизначення на Закарпатті назва «українофіли» [...] є недоречною і принизливою" ("Сучасність", стор. 108). На мою думку, цей термін не є ні недоречний, ні принизливий!

Він зокрема доречний, коли стосується справи дослідження суперечних національних особовостей. "Формування націо-

нального обличчя...” не є загальною історією цієї території, не є історією її економіки, чи, навіть, аналізом її археології. Звичайно, у всіх подібних дослідженнях можна вживати новітнього терміну “український” щодо населення тієї країни. Проте самозрозуміло, що моя книжка являє собою дослідження суперечних національних ідеологій, а прихильників цих ідеологій треба якось назвати й описати. Звичайно, немає нічого поганого у вживанні національного кореня (*русо-*, *русино-*, *україно-*), коли за ним йде морфема *-філ* (прихильник). Що ж тоді я повинен був уживати? Невдалої фрази “прихильники української орієнтації”, чи “прихильники російської орієнтації” і т. д., — щораз, коли я згадував про якусь фракцію? Маркусь критикує мою термінологію, але не пропонує альтернативних сугестій чи, можливо, він волів би вживати термінів “русофіл”, “русинофіл”, “українець”, що, звичайно, було б такою самою апріорністю, яку він мені несправедливо закидає.

Маркусь також називає термін “українофіл” принизливим. Принизливим — для кого? Чи він тут не виявляє тієї вразливості й надмірної чутливості, що такі притаманні людям, які лише недавно усвідомили своє власне національне обличчя?

Далі — чергова дигресія Маркуся. Він нарікає на те, що, за логікою Магочого, галицьких національних провідників дев’ятого-надцятого сторіччя — таких, як Іван Франко, Олександр Барвінський і Володимир Гнатюк — треба б також називати українофілами, так, якби в цьому, знов таки, було щось принизливе. До речі, в моїх писаннях про Галичину, які також стосуються проблеми суперечних національних ідеологій, я вживаю терміну “українофіл”. У цьому напевно немає нічого неправильного, тим більше, що цієї назви вживали самі провідники, про яких ідеться (цитовано праці Івана Франка, Костя Левицького, Михайла Павлика, Остапа Терлецького).

Маркусь наводить ще декілька інших прикладів того, що він називає, прямо або посередньо, моєю неправильною інтерпретацією історії. Говорячи про події 1918-1919 років, він каже, що “при евентуальному позитивному розв’язанні цілої української проблеми на Сході Європи міг скоро і розмірно просто розв’язатися також процес формування національної свідомості закарпатців” (“Сучасність”, стор. 109). Я припускаю, що те, що він розуміє під поняттям “позитивно” (це небезпечна концепція, якої треба уникати при об’єктивному історичному дослідженні), стосується питання про те, що, якби Підкарпатська Русь стала частиною незалежної й об’єднаної української держави в 1919 році, то українська особовість для цієї території була б прийнята і, таким чином, можна було б уникнути дальших національних суперечок. Це одне з тих знаменитих “якби...” в історії, і хоч вони

можуть послужити цікавою темою для політичних та інших інтелектуальних припущень — завданням історика є не цікавитися тим, що могло б статися, але радше описувати те, що сталося, — *wie es eigentlich gewesen*.

Серйознішою є проблема розуміння та інтерпретації істориком фактів. У своїй важливій книжці про приєднання Підкарпатської Русі до радянської України, опублікованій 1955 року, Маркусь твердить, що, коли радянські війська ввійшли туди наприкінці 1944 року, місцеве населення зустріло їх "прихильно" і чехо-словацькі й радянські прапори були виставлені на знак привітання, "і навіть у кількох місцях, також українські національні прапори".⁵ Щодо подібного стану речей я зазначив у примітці: "Не зважаючи на інтенсивну українську пропаганду в 1938-39 роках і нібито античехо-словацьку позицію населення, ніде не видно було вивішених синьо-жовтих прапорів уряду Волошина, за винятком одного чи двох випадків" ("Формування...", стор. 454, примітка 18).

Ось тут ми зустрічаємося віч-на-віч із клясичною проблемою інтерпретації. Ми обидва маємо перед собою той самий приклад кількох українських прапорів серед численних чехо-словацьких і радянських прапорів. Ми обидва, безсумнівно, хочемо дізнатися, як це відбиває симпатії населення. Мені видавалось, і все ще видається, що вивішення саме тих прапорів у той час символічно натякало на продовження симпатій до Чехо-Словащини серед населення в 1944 році і водночас на те, що карпато-український епізод 1938-1939 років (так роздмуханий українськими письменниками на еміграції) не залишив тривалих наслідків. Проте, я розважливо переніс таке інтерпретаційне зауваження до примітки. У своїй книжці та статті в "Сучасності" Маркусь висловлює здивування, що такі прапори взагалі майоріли, мабуть, натякаючи на те, що період карпато-української автономії 1938-1939 років усе ще добре зберігався в пам'яті в 1944 році. Гаразд, ми не погоджуємося. Це є привілеєм істориків. Але це не є достатньою підставою для Маркуся, щоб обвинувачувати мене в неправильній інтерпретації фактів. Хібащо, певна річ, тільки його інтерпретації правильні!

Ще один приклад непомильної інтерпретації Маркуся стосується становища русинів у Югославії. Як він каже, я помиляюся, вважаючи воєводінських русинів за окрему національність, оскільки ця група являє собою лише "самоствердження регіоналізму поруч і в рамках загальної «українсько-руської» культури". "Сумніваємося, — продовжує він, — чи її можна уважати національною" ("Сучасність", стор. 113).

5. "L'incorporation de l'Ukraine subcarpathique à l'Ukraine soviétique 1944-1945". Лювен, 1955, стор. 26.

Тут, на жаль, Маркусь не знає, про що він говорить. Від початку двадцятого сторіччя воеводінські русини вибрали собі говірку бачванських русинів (бачвансько-руська бешеда), що був первісно східнословачьким діалектом, як свою літературну мову. Ця тенденція, себто намагання створити соціологічно завершену мову, значно посилилася після Другої світової війни, а разом з цим зародила почуття окремої національної особовости. Для кожного, хто цікавиться цією проблемою, існує широка література, писана мовою воеводінських русинів упродовж минулих трьох десятиріч: монографії, дослідні й літературні журнали, літературні твори, шкільні підручники, граматики, дитячі книжки, і всі вони недвозначно підкреслюють взаємозв'язок між окремою мовою цієї групи та національною особовістю. Навіть радянський учений Олександр Дуліченко написав кілька наукових праць, у яких він доводить, що мова воеводінських русинів — це четверта східнослов'янська мова. (При цьому радянські учені взагалі механічно відкидають для слов'янського населення, яке походить з підкарпатського ареалу всі інші особовості, крім української).

Проте важливішим є ставлення самих жителів. У недавній статті в београдській газеті "Политика", місцевий шкільний урядовець рішуче виступив проти помилкового, на його думку, погляду, що українці (довкола Бані Луки в Хорватії) і русини в Югославії, це той самий народ, який говорить тією самою мовою. "Воеводінські русини, — закінчує автор, — прийшли сюди 233 роки тому і зберегли свою назву русин (руснак), а їхня мова називається русинська (руска)".⁶ Крім того, відвідуючи Руський Керестур у Воеводіні (може, Маркусь повинен це зробити!), можна прямо відчутти почуття гордості, яку висловлює місцеве населення за свою русинську особовість.

Особливо жалюгідним здається мені те, що Маркусь прилучився до журналістичних полемістів (Зірка Гренджа-Донська і Володимир Комаринський), обвинувачуючи мене, що я зробив "кривду пам'яті цього найбільшого українського письменника Закарпаття новітньої доби" — Василя Гренджі-Донського ("Сучасність", стор. 116). Маркусь і ці два безмірно схвильовані читачі зовсім не взяли до уваги моєї схвальної оцінки Гренджі-Донського (якого я знав особисто і гостював у нього не при одній нагоді в Братиславі) у вступі та в інших посиланнях на його працю в тексті. Натомість вони зосередили свою увагу на примітці, де я написав, що "Василь Гренджа-Донський, запеклий українофіл і підкарпатський патріот протягом 1920-их та 1930-их років, починав свою літера-

6. Штефан Худак, "Откад датира писана реч Русина", «Политика» (Београд), 24 серпня 1979.

турну кар'єру віршами в мадярській мові й гордо служив своїй угорській батьківщині під час війни як член гонведів⁷ ("Формування...", стор. 384, примітка 149). Цей примітковий коментар був ужитий для того, щоб підтримати твердження в тексті про те, як упродовж Першої світової війни русини здебільшого "марширували без протесту на італійський і російський фронти і багато з них сподівалося вдостоїтися найвищої почеси — служби в Угорській Національній Армії, гонведах" ("Формування...", стор. 72).

Тут знову ми зустрічаємося віч-на-віч з певними фактами та їхньою інтерпретацією, хоч я ще раз старанно переніс такі інтерпретаційні твердження до приміток чи до біографічного додатку, де я кажу, що "протягом цілого цього періоду [Перша світова війна], Гренджа-Донський був льояльним угорцем" ("Формування...", стор. 303). Але як було насправді?

Гренджа-Донський служив у гонведах, а не в цісарській армії, як це робило багато інших русинів. У своїх споминах (закінчених у 1969 році, але ніколи повністю не опублікованих) Гренджа-Донський надзвичайно мало говорить про цей період. Він не дає жадного опису того, як його примушували вступити до чужої угорської армії проти його волі (як це показано в інших споминах русинів з цього періоду). До того ж, на відміну від інших русинів, які дезертирували з російського фронту або вернулися додому якомога швидше по війні, Гренджа-Донський не зробив ні одного, ні другого. По вилікуванні від рани в будапештському шпиталі, він вступив на якийсь час до школи в угорській столиці, а потім в 1918 році знову був мобілізований — щоб воювати на італійському фронті. По закінченні війни в листопаді 1918 року він не вернувся додому на Закарпаття, а пішов добровільцем до угорської радянської армії Белі Куна, одним із завдань якої було захищати кордони історичної Угорщини від того, що вважалося чехо-словацькою та румунською агресією. По розвалі Угорської Радянської Республіки влітку 1919 року Гренджа-Донський залишився в Будапешті. Під час війни він одружився з мадяркою й почав писати свої перші вірші мадярською мовою. Повернувся на Підкарпатську Русь щойно влітку 1921 року.

Ну що ж, переживання Гренджі-Донського були, напевно, відмінними в порівнянні з іншими русинами, й фактично його дії підказують думку, що він мав більше почуття льояльності до угорської держави, ніж деякі його земляки. Хіба є в цьому щось погане? Було цілком природно для слов'янських селян, чи словаків,

7. Цей український переклад точно віддзеркалює відмінність, що існує в англійській мові між словом *Hungarian* (угорський), яке є ідентифікацією з державою, й словом *Magyar* (мадярський), яке означає одну з національностей та мов тієї держави. Ця важлива різниця між "угорський" і "мадярський" підкреслена в праці "The Shaping of a National Identity", а також у цій статті.

чи русинів, бути льюальними громадянами Угорщини. Напевно, Гренджа-Донський був свідком варварського поводження з боку мадярських жандармів (які були відомі своїми нелюдськими вчинками особливо в сільських околицях, заселених слов'янами й румунами) і сам пізніше потерпів від мадярських чинників, але це не означає, що він був цілком свідомим українським патріотом і антимадяром упродовж Першої світової війни і безпосередньо після неї.

Фактично кар'єра Гренджі-Донського є вельми захоплююча саме тому, що він міняв свої політичні орієнтації. По виїзді з Будапешту він спочатку став на прочехо-словацьку плятформу, але потім покинув її через те, що празький режим не виправдав його надій, а наприкінці 1920-их років почав симпатизувати комунізмові (його журнал "Наша земля" одержував фінансову допомогу від Скрипника, а його праці друкувалися в Харкові). Однак під час 1930-их років він прилучився до націоналістичного напрямку, а 1938 року став ревним прихильником і учасником карпато-українського уряду Волошина. Після втечі з угорської в'язниці він під час Другої світової війни працював в українських радіопересиланнях у Братиславі для напівнезалежної словацької держави. У 1945 році вступив до Чехо-словацької комуністичної партії. На початку 1950-их років він був оскаржений за буржуазний націоналізм і втратив ласку в партії, але пізніше, в 1960-их роках, був реабілітований, а в останніх роках свого життя був відзначений чехо-словацьким урядом, як провідний і визначний український письменник країни.

Не дивно, що певні аспекти минулого Гренджі-Донського пропущені або недоведені його офіційними біографами (між ними й Михайлом Мольнаром у Братиславі). Але тут — не Чехо-Словачина, а завдання історика — намагатися розповісти історію повністю. Ба більше, я не бачу нічого неправильного в жадному аспекті його кар'єри, чи то він служив в угорських гонведах, чи підтримував карпато-український автономний уряд, чи був членом Комуністичної партії. Проте, де б він не був, він показав, що саме потрібно робити, щоб уціліти у цьому реальному світі, працюючи в той самий час у культурній ділянці для свого народу, який він став уважати українським.

Маркусь також зупиняється докладно на додатках у моїй книжці, зокрема на методологічних і фактичних аспектах порівняльних біографій у другім додатку. Він запитує, які критерії я застосовую, добираючи осіб для включення їх до біографій, а потім одразу відповідає, що "автор називає [їх] «найвидатнішими» в історії Закарпаття після 1918 р." ("Сучасність", стор. 115). Насправді я сказав, що вони були "деякі з найвидатніших" і негайно висловив думку, що "було б краще мати більше таких зразків, але дуже важко знайти докладні й точні інформації для кожної [біографічної] позиції" ("Формування...", стор. 282). Самозрозуміло, що всі під-

карпатські члени чехо-словацького парламента повинні б бути включені так само, як і обрані члени провінційних і районних соймиків-рад, а крім того, всі вчителі та шкільні адміністратори. Але я просто не мав доступу до таких інформацій. Навіть якщо б я мав доступ до архівів у Закарпатті чи до Міністерства освіти в Празі, то невідомо, чи зумів би роздобути вичерпні біографічні дані про осіб провінційного масштабу. Інформацію про 81 особу, що я включив до книжки, зібрано мною тільки по десяти роках наполегливого шукання в цілій низці джерел. Далі Маркусь твердить, що, якби я міг виконати неможливе, то тоді "можна було б робити цінні порівняльні аналізи й висновки" ("Сучасність", стор. 115), як це зробив Іван-Павло Химка в своїй рецензії на другий додаток, яка з'явилася 1978 року в "Harvard Ukrainian Studies".⁸ Химка проаналізував мій додаток очима статистика і, згідно з поглядами Маркуся, дійшов важливих висновків.

Одинокою заслугою аналізу Химки є те, що він вказує на недоліки та недоуваження сьгоднішньої професії історика. Химка, який здобував свою університетську освіту наприкінці 1960-их та на початку 1970-их років, віддзеркалює інтелектуальні недомагання його покоління, яке старалося зробити історію більш "науковою" дисципліною, запозичуючи методологічні технічні засоби, включно з квантитативністю, від суспільних наук (демографія, політичні науки, статистика, економетрика і т. д.). Мало вірячи або зовсім не вірячи в свої особисті та професійні можливості, ці історики піддавали сумніву наукову обґрунтованість своєї дисципліни і натомість шукали (й далі шукають) в квантитативності універсальних ліків від свого браку віри в традиційну історичну аналізу. Один вдумливий мислитель, Оскар Гендлін, говорить про цю ситуацію, як про "кризу в історії".⁹

Що зробив Химка і за що його вихваляє Маркусь? Він (себто Химка) взяв недостатній зразок, на якому провів, здавалось би, старанно розроблені математичні підрахунки, з яких виводить гіпотезу, що пересічно українофіли були на десять років молодші, ніж русинофіли чи русофіли, таким чином доводячи, що "українофілізм — це хвиля-течія-майбутнього".¹⁰ Крім того, обидва критики незадоволені тим, що я не зробив таких самих числових підрахунків, які, я припускаю, неминуче примусили б мене (згідно з математичною логікою) дійти тих самих висновків, яких дійшли вони.

На жаль, обидва не зрозуміли, в чому справа. Я знаю, як

8. Див.: Химка, цит. праця, примітка 3.

9. Oscar Handlin, "Truth in History". Кембрідж, Масс., 1980, стор. 3-24.

10. Химка, цит. праця, стор. 377.

можна вживати обчислювальні машини і квантитативну техніку як допоміжний засіб при аналізі історичних фактів. Я належу до того самого покоління і пройшов той самий вишкіл, що Химка. Але я усвідомлював, що цей зразок — 81 особа поділена на три орієнтації, — був надто малим, щоб вказати на якісь тенденції або робити якінебудь серйозні висновки. Саме тому біографічні дані й мої експериментальні статистичні висновки вміщено в додатку, а не в основному тексті книжки. До певної міри, ввесь додаток мав подвійну мету: поперше, це був зручний спосіб, щоб не переобтяжувати текст і примітки біографічними даними; і, подруге, статистичні підсумки і прозопографічна форма інформацій (яка ґрунтується на порівняльних даних) вказують на те, що можна б зробити в майбутньому, якщо б був репрезентативніший зразок.

Є також кілька інших прикладів, у яких Маркусь натякає на мою неправильну інтерпретацію фактів, але які, насправді, показують його власне неправильне тлумачення "Формування національного обличчя..." Ось кілька прикладів. Коментуючи революцію 1848 року і наступне національне відродження серед кількох східноєвропейських народів, Маркусь натякає на те, що я розглядав пробудження підкарпатських русинів "відірвано, хоч паралелі і взаємозв'язки з галицькими відносинами незаперечно існували" ("Сучасність", стор. 109). Так, звичайно, вони існували, і мені тяжко повірити в те, що Маркусь не зумів цього прочитати в різних частинах третього розділу моєї книжки, включно зі сторінками 48-51, де ширше обговорюються відносини підкарпатців зі словаками, а також з галицькими українцями (старорусинами і народовцями).

Ще один яскравий приклад неправильного тлумачення, яке робить Маркусь, стосується періоду угорської окупації під час Другої світової війни. Він розпочинає твердженням, що "було б несправедливо підозрівати його [Маґочого] в проугорських симпатіях" ("Сучасність", стор. 110), що, як мені здається, було наміром розгрішити мене від будь-якої антислов'янської провини, оскільки моє прізвище є мадярське. (Насправді, *Magocsi* — це змадяризована форма слов'янського прикметника *могучий* в українській мові, *могучий* в російській мові, *mohtnyj* в чеській мові). Розгрішивши мене від будь-якого упередження, опертого на залишкових слідах національних почувань, Маркусь твердить усе ж таки, що мені не вдалося збагнути природи проугорського русинофільства, чи угрорусинського руху (1939-1944), а особливо "його відірваності від народу, слабкої популярності й штучності" ("Сучасність", стор. 111). Це звучить дивно, тому що в кількох розділах я насправді підкреслив непопулярність угорської русинофільської політики, а підсумовуючи вплив цієї доби у

надзвичайно важливій ділянці освіти, я зробив такий висновок: "Кінець-кінцем, угорорусинізм почав набирати одіозного посмаку, бо деякі місцеві угорські урядовці все ще розглядали його як перший крок до асиміляції з мадярською національністю, тоді як для багатьох молодих людей це була ідеологія, поширювана режимом, який провадив війну за самозбереження і не гребував такими засобами як поліційний нагляд і брутальність, щоб утримувати слухняність і, принаймні, зовнішню лояльність на домашньому фронті. З того часу угорорусинський патріотизм почав близько асоціюватися з коляборацією" ("Формування...", стор. 177).

Така аналіза здається досить ясною, а все ж таки Маркусь продовжує неправильно її тлумачити і, очевидно, він стурбований тим, що "немає згадки про масові арешти й репресії проти українських діячів угорськими органами", — твердження, яке він потім пом'якшує, заявляючи, що "є лише невиразний натяк у примітці..." ("Сучасність", стор. 111). Поперше, моя книжка не була задумана як загальна історія Підкарпаття під час Другої світової війни, і, таким чином, здавалося б очевидним, що багато подій тих років, які не мали прямого відношення до проблеми національної особовости, треба хоч-не-хоч пропустити. Проте я все таки обговорюю цю проблему, але Маркусь просто не читав уважно, коли він говорить, що "немає згадки про масові арешти" і т. д. Мій текст (а не примітка) не те, що не містить у собі "невиразних натяків", але говорить відверто! "Після 1941 року, коли гітлерівська інвазія Радянського Союзу закрила цей шлях [утеча до радянсько-окупованої східної Галичини], угорська поліція заарештувала 10.805 русинів, зокрема молодих людей, яких підозривала в українських чи прорадянських симпатіях. Шпигунство, арешти і політичні суди стали нормою, і ця ситуація досягла найкритичнішого стану в 1944 році, коли під німецьким тиском угорський уряд депортував велику єврейську громаду до концентраційних таборів" ("Формування...", стор. 249). Потвердні дані містяться в примітці (що спираються на радянські та єврейські джерела): "183.395 осіб (112.500 євреїв і 70.895 русинів) депортовано між 1941 і 1944 роками до концентраційних таборів, де 114.982 загинуло" ("Формування...", стор. 452, примітка 85).

Крім таких неправильних тлумачень Маркуся, його стаття містить також різні помилки. Він присвячує велику частину своєї статті розглядові "фактичних помилок" у біографічному додатку і "дрібних помилок у назвах або фактажі" ("Сучасність", стор. 117-120). У багатьох випадках він виконав похвальну працю детальної коректи, за що я йому вельми вдячний. Не зважаючи на мої зусилля бути точним у найменших подробицях (прикмета, яку

самий Маркусь називає "взірцевою науковою точністю", — "Сучасність", стор. 105), на жаль, не можна було запобігти тому, що в першому виданні з'явилися деякі помилки фактичного і друкарського характерів. Маркусь вилловив багато з них. А все ж таки мене турбує те, що в багатьох випадках його критика моїх нібито "фактичних помилок" є ідеологічно вмотивована. Ми вже згадали вище про перекинуту інтерпретацію Маркусьем моєї біографії Василя Гренджі-Донського. А тепер подамо декілька інших прикладів його прийомів фактичної критики, які теж заслуговують на увагу. Наприклад, його дивує, чому я вжив "російської транслітерації" для назви статті Ладислава Фединця. Відповідь: це була пряма репродукція букви в букву з рідкісної колекції есеїв, опублікованих чеською мовою в 1932 році (за редакцією італійця Г. Біянки), в яких стаття Фединця з'явилася в його власній латинській транскрипційній версії "Карпато-руського язика" під заголовком "Podkarpatskij Bank v Užgorodje". Маркусь також виправив прикметник у заголовку граматики, яку написав Іван Гарайда, з *угро-руського* на *угроруського*, і здається, бажаючи натякнути на те, що я це зробив навмисне, пише, що "в закарпатських відносинах це таки істотна різниця!" ("Сучасність", стор. 116). Я просто зробив помилку, хоч моя бібліографія подає правильний заголовок праці: "Грамматика руського язика" ("Формування...", стор. 508, позиція 0796).

Що стосується двох видатних письменників, які писали українською мовою в цій частині Закарпаття, то Маркусь критикує моє нібито "хибне твердження [...], що В. Гренджа-Донський і С. Зореслав (Собол) щойно «в 1939 р. змінили мову своїх видань на українську літературну»" ("Сучасність", стор. 118). Тут Маркусь просто не зрозумів мого англомовного тексту, в якому читаємо: "В. Гренджа-Донський і С. Собол стали редакторами урядових і релігійних журналів [в 1938-1939 роках] і, як ми бачили, вони змінили мову цих [не їхніх!] видань на літературну українську мову" ("Формування...", стор. 153).

Це лише кілька ідеологічних перекинутень, поданих Маркусьем як виявлення фактичних помилок. Щоб переконати когось у своїй правоті (якої б то вартості вона не була), він повинен був прочитати мою книжку з більшою увагою!

Врешті, він закінчує цю частину своєї статті пострілом у згаданих мною у вступі осіб, які ласкаво прочитали ввесь або частину мого рукопису, але які, за словами Маркуся, повинні були виконати "краще своє «домашнє завдання»" ("Сучасність", стор. 120). Це здається мені зовсім недоречним, особливо тому, що я, як автор, взяв на себе у вступі повну відповідальність за зміст книжки. Тим більше, мені видається дещо дивним, що цей закид робить особа, яку 1975 року просили прочитати принаймні два

розділи моєї книжки ще в рукописі, але яка, на жаль, знайшла час лише для критики цих розділів на сторінках "Сучасности" в 1980 р.

Остання частина рецензійної статті Маркуся має заголовок: "Ідеологічний аспект праці". По суті, ця частина не має нічого спільного з текстом "Формування національного обличчя...", але радше з тим, що Маркусь вважає впливом цієї книжки на карпато-русинську громаду в США. За його словами, моя книжка та інші публікації нібито дали "базу для русинського відродження в Америці", а я прийняв ролю "інтелектуального інспіратора" цього "руху" ("Сучасність", стор. 120).

Поперше, Маркусь вживає неправильної хронології. Задум "Формування національного обличчя..." зародився вперше ще в 1968 році, а текст, в основному, був закінчений до 1975 року. Тільки після цього почали з'являтися інші популярні та наукові праці на цю тему. Справа в тому, що "Формування національного обличчя..." було задумане і закінчене ще перед тим, як почалося "русинське відродження в Америці".

Подруге, вживання Маркусем терміну "рух" є, м'яко кажучи, перебільшенням. Насправді, існує невелика група людей, яка з допомогою Карпато-русинського дослідного центру (що зареєстрований в штаті Нью-Йорк як неприбуткова корпорація), сприяє появі публікацій про свою батьківщину і робить їх доступними для русинсько-американської громади. До існуючих уже наукових студій долучено ще кілька популярних праць: дві версії русинсько-англійського розмовника (пряшівське і закарпатське видання — себто два, а не одне, як неправильно каже Маркусь), а від 1978 року — кварталний бюлетень "Карпато-русинський американець" за редакцією Патриції А. Кравчик з Пітсбургського університету. А яка ж мета "цього руху"? Відповідь дуже проста: задовольнити потреби тих американців карпато-русинського походження, які зацікавилися "гарячковим шуканням свого коріння" після 1975 року і які хочуть щось дізнатися про походження своїх батьків.

В. Маркусь схвалює ці зусилля, зокрема тому, що вони — єдина реалістична альтернатива у протигагу до русофільських, чи деєтнізованих візантійських, чи православних релігійних особовостей, що раніше панували і, на жаль, ще панують серед більшості членів цієї групи. Проте він критикує такі спроби тому, що вони, мовляв, обмежені, стосуються тільки групи в США і не можуть мати жадного впливу на "стару батьківщину", де, переважно, українська свідомість стала дійсністю. Він також припускає (без жадної підстави), що русинський рух у США, як він його називає, оснований на досвіді русинів у Югославії. Його прогноза така: "Немає сенсу щось творити в запереченні процесів і

наслідків, які відбулися за останні 60 років на Закарпатті, бо воно засуджене самим життям на невдачу" ("Сучасність", стор. 121).

Тут Маркусь-критик став пророком. Але так само, як його аналіза "Формування національного обличчя...", як ми вже бачили, повна цілого ряду припущень, ґрунтованих на неправильних інтерпретаціях і неправильному тлумаченні, так само його пророчі віщування є цілком недоречні.

Справді, Карпато-русинський дослідний центр свідомо займається виключно карпато-руси́нами у США. Тільки розчарований еміґраційний політик або інтелектуальний мрійник уявляє собі, що дуже галаслива, але здебільшого безсила, діаспора на Заході може мати якийнебудь серйозний вплив на події на батьківщині. А на його критику, що "русинський рух у США, відірваний ідейно й концепційно від свого пня, кінець-кінцем тратить свій *raison d'être*" ("Сучасність", стор. 121), я можу тільки відповісти, що існують інші групи, які збереглися в США без будь-якої духовної підтримки з батьківщини.

Можна цілком виправдано запитати: а де ж землі акадеї́ців, амішів, російських німців, пенсільванських німців, чи врешті євреїв, які говорять мовою їдиш? Вони або ніколи не існували в Європі, або були знищені. Я не роблю такої аналогії тільки для того, щоб довести, що нібито ізольовані карпато-русини у США можуть уціліти і далі існувати. Хоча Маркусь правильно твердить, що Підкарпатська батьківщина стала після Другої світової війни частиною українського етносу, але все ж таки факт залишається фактом: велика кількість іміґрантів, які прибули останніми роками (як, наприклад, з Чехо-Словаччини впродовж 1968 року), заявляє себе "руснаками" і часто передає це переконання візантійсько-католицьким або православним громадам, до яких ці новоприбулі вступають. Отже, русинсько-американська громада не є ні такою відокремленою ні, з національного погляду, такою відчуженою від батьківщини, як на це натякає Маркусь.

Врешті, Маркусь говорить, що ми створили щось, що кінець-кінцем приречене на невдачу. Це самовпевнене твердження є не тільки неправильне, але й образливе. Карпато-русинська громада існує в США від останніх десятиріч 19 сторіччя. Принаймні, протягом першої половини сторіччя свого існування, вона заснувала кілька надзвичайно активних громадських організацій, церков, шкіл, культурно-освітніх товариств, спортових клубів і видавництв. Усі ці установи були засновані далеко перед появою моєї праці "Формування національного обличчя..." та перед початком "відродження", яке почалося після 1975 року, а багато з них існують ще сьогодні й часто перебувають у доброму фінансовому становищі. Крім того, від самого початку всі ці русинсько-американські установи були активно відчужені від

української громади в США. Маркусеві дуже добре відома ситуація, що створилася багато раніше, — ситуація, в якій американські русини й американські українці живуть, здебільшого, поруч, у тих самих місцевостях, але мають дуже мало, або й не мають ззагалі, контактів між собою.

Але чому? Американські українці здебільшого думають, що русинські імігранти залишилися русинами (отже, вони не стали свідомими українцями), оскільки прибули з культурно й економічно відсталой території й завдяки цьому не досягли відповідного рівня освіти, щоб усвідомити вартість поняття, що значить належати до більшого українського етносу. Навіть ті, хто здобув освіту, неодмінно змадяризувалися, отже, будь-яку дискусію про русинську особовість можна розглядати не тільки як приховану, але замасковану форму мадяризму. У зв'язку з цим варто зацитувати останню з десятиох заповідей "Свободи", опублікованих у тій таки газеті ще 20 квітня 1894 року, де читаємо: "Не шукай капитки гордих мадярофілів, тому що вона порожня; [...] ні їхнього фанатизму, ні їхньої лисячоподібної хитрости".¹¹ У наступних роках, особливо після Другої світової війни, американські русини посіли низьке місце в українській суспільній ієрархії. Багато американських українців, які знають цю проблему або взагалі цікавляться нею, дивляться по-різному — деколи зі смутком, деколи навіть зі співчуттям до своїх підкарпатських братів, які, на їхню думку, втратили або ніколи не досягнули української особовости, які є несвідомі свого справжнього походження і, якщо взагалі говорять українською мовою, вживають її зіпсованої, діалектної форми.

Американські русини зі свого боку, обурюються тим, що вони вважають зверхністю українців щодо себе. Така зверхність часто виявляється у виставлянні на показ титулів, як от: "пан доктор", або "пан інженер", чи "пан магістер" і "виправлення" мови (немовби галицька "польська шепелявість" з будь-якого погляду милозвучніша форма української мови). Обурення русинів тим сильніше, що вони є частиною старшої іміграції, яка діє вільніше (як фінансово, так і психологічно) в американському суспільстві, і тому їм важко покірливо приймати критичні зауваження від українських "панів" з дутими титулами з Європи.

Сумним, але незаперечним явищем є глибока психологічна прірва між двома групами. А що пропонує Маркус? Щоб русинсько-американська громада стала свідомою своєї етнічної особовости (навіть якщо вона називає її русинською чи карпато-

11. Цитовано за А. Dragan, "Ukrainian National Association: Its Past and Present, 1894-1964". Джепзі Сіті, 1964, стор. 30.

русинською), щоб вона "знайшла своє місце саме в цій ширшій [українській] концепції як певна самобутня регіональна одиниця" ("Сучасність", стор. 121).

Звичайно, русинські й українські імігранти та їхні нащадки у США не повинні сьогодні залишатися такими роз'єднаними, як у минулому. Але першою передумовою подолання цього роз'єднання мусить бути взаємоповага. Взаємоповага цілковито виключає принизливі зауваження про так званий русинський брак національної свідомости або неправильне вживання української мови. Натомість, вона вимагає зрозуміння й зусилля вчитися один у одного. Українська громада, принаймні за допомогою своїх провідних часописів і журналів ("Свобода", "Америка", "The Ukrainian Weekly", "Сучасність") повинна інформувати своїх читачів про діяльність карпато-русинської громади, особливо, якщо теоретично вона вважає цю групу частиною "більшого українського етносу". Наприклад, українська преса досі жадного разу не згадала про існування Карпато-русинського дослідного центру та про його видавничу діяльність, а "Карпато-русинський американець" не має жадного українського передплатника. Навряд це можна вважати добрим передвісником взаємоповаги й розуміння.

А такі люди, як Маркусь, повинні відіграти важливу роль: вони є представниками тієї частини імігрантів з Підкарпатської Руси, які прибули на Захід після Другої світової війни з цілком зформованою українською національною свідомістю. Крім Маркуся, до цієї групи належать ще такі особи, як: Осип (Йосип) Данко, Іван Фізер, Вікентій Шандор, Петро Стерчо і Михайло Терпак, які, кожний по-своєму, відігравали й далі відіграють провідну роль в українсько-американській спільноті. Ці талановиті одиниці самі пережили кризу національної особовости в їхній Підкарпатській батьківщині і теоретично вони повинні були зрозуміти проблеми їхнього народу на іміграції.

Але що ж вони зробили для русинсько-американської спільноти? Нічого! Якщо вони так глибоко переконані в національній особовості підкарпатських імігрантів, то чому ж вони не пробували працювати з тією групою? Чому ж вони сьогодні не інформують про свої погляди з допомогою таких органів, як "Карпато-русинський американець"? Натомість, вони включилися в життя американських українців і не мають нічого спільного з русинсько-американською спільнотою. І, напевно, не дуже корисно писати категорично, авторитетним тоном на сторінках "Сучасности", як це зробив Маркусь, про те, що недавні спроби Карпато-русинського дослідного центру щодо створення бази для взаємного порозуміння та зближення є засуджені, за його словами, "самим життям [...] на невдачу".

Напочатку я натякнув на те, що стаття Маркуся була розчаруванням для мене. Вона була розчаруванням не тільки тому, що її автор неправильно інтерпретує і неправильно тлумачить "Формування національного обличчя..." Вона була ще більшим розчаруванням для мене саме тому, що в кінцевому результаті виявила, до якої міри Маркусь як пророк є відчуженим від того, що він сам пророкує.

Що ж до питання русинсько-українських відносин у США, то прикро, що після майже трьох десятиріч перебування в цій країні професор В. Маркусь так мало навчився.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У числі "Сучасности" за липень-серпень ц. р. на стор. 60 в спогадах Михайла Хейфеца про Василя Стуса в сьомому рядку знизу треба читати "українських частин".

На стор. 124 у статті Мирослава Прокопа останнє слово в тексті слід читати "ненормально".

СПОГАДИ

У сорокові роковини процесу 59-и

Л. К.

17-19 січня 1941 року відбувся у Львові політичний процес 59 українців, головним чином студентів університету, також знаних як процес Другої крайової езекутиви ОУН в західніх областях України. Серед них було 37 чоловіків і 22 жінки. 42 із них присудили до смертної кари, серед них 11 жінок.

Від вересня 1939 року, коли Червона армія зайняла Західню Україну, і нова влада заборонила українські політичні партії та громадські організації, які існували там до того часу, а їхніх діячів здебільшого заарештувала, єдиною організованою українською політичною силою там залишилася нелегальна Організація Українських Націоналістів. Органи НКВД бачили в ОУН серйозну загрозу, і зразу спрямували проти неї свої удари. При цьому вони використовували те, що кадри ОУН не мали ще досвіду в боротьбі з новим ворогом.

Авторка спогаду, що його пропонуємо нашим читачам, була однією із тих, яких судили на процесі 59. Свої переживання і враження вона записала ще в 1942 році, проте, вони пропали в умовах війни. По війні авторка в основному відтворила написане, і один фрагмент з цього п. н. "Бердичівська ніч" був надрукований в цикльостиловому бюлетені "Літопис політв'язня" ч. 5-6 і 7 в 1946 році в Мюнхені, а згодом, з незначними змінами, передрукований в "Сучасності" ч. 9 і 10 в 1970 році.

У друкованому тут спогаді, авторка розповідає про свій арешт, слідство, процес та життя в смертній камері. Цей спогад друкується вперше. — *Редакція.*

I

"Тут сидять одинадцять дівчат засуджених на смерть". Ці слова ми вишкрябали нігтями на стіні нашої смертної камери в тюрмі на Бригідках у Львові, куди нас привезли "чубарики",* після закінчення нашого процесу.

Везли нас усіх одинадцять "кибіткою",** хоч під час слідства

*"Чубариками" ми називали в'язничних сторожів.

**Автомашина НКВД, звана теж "чорним вороном".

ми сиділи у різних камерах. Тепер вони не боялися звести нас разом, не турбувалися про те, що ми можемо передати одна одній якусь інформацію. Ми були їм більше не страшні. В їхніх очах — ми "кучка мерзенних бандитів", "великі злочинці" і "підлі зрадники свого народу", і ми одержали "справедливе покарання".

Чорна, без вікон, "кибітка", яка везла нас з будинку обласного управління НКВД, що на вул. Пелчинській, де відбувався процес, у ще невідоме нам призначення, була радше схожа на похоронний віз, а тужливе і безперервне скигління її сирени, що прокладало їй швидко дорогу, здавалося нам, востаннє роздирає наші серця. Цей звук сирени, так добре знаний в'язням, ми звали вістуном нещастя, передвісником смерти. Наш піднесений настрій у кінцевій стадії процесу, тепер змінився важкими роздумами. Ми сиділи мовчки на лавах по обох сторонах "кибітки", тримаючись за руки, а біля нас сиділи "чубарики". Ми були зосереджені, наче не помічали, що діється навкруги. Незвичайні, бурхливі й величні переживання останніх трьох днів ще не вмщувалися в нашої свідомості, ще може не здавалися нам реальними. Ми відчували гордість і велич, але, одночасно, і безмежну розпуку, і незрівняний біль. Наші молоді серця мусіли подолати цю навалу почуттів.

Сьогодні Йордан, 19 січня, думала я. Це лише чотири з половиною місяця від дня мого арешту. Як страшенно довгим здається мені цей час. І який далекий той світ, який я залишила на волі.

Я була студенткою германістики університету ім. Івана Франка у Львові. Я любила цю школу. Мені подобався великий і високий вестибюль нашого університету, завжди переповнений гамірними студентами. Мене захоплювали просторі викладові залі, з яких віяло духом науки і серйозності. Спочатку після приходу більшовиків на Західню Україну у вересні 1939 року, в основному в університеті залишилися старі польські професори, студентство було в більшості українське. Тільки на деяких факультетах було багато євреїв-втікачів з земель, окупованих німцями. На моєму відділі було три західні українці, один поляк, а решта євреї. Зі східних земель України не було нікого. Зате їх було багато на інших факультетах.

Пригадую, як до нас приїхала група українських студентів зі східних областей УРСР, щоб зав'язати офіційне знайомство, дружбу. Серед них було багато щирих українських патріотів. Ми прийняли їх з відкритим серцем, з братньою любов'ю і відчували такі самі почуття з їхнього боку. Вони з жадібною цікавістю старалися познайомитися з західньоукраїнською дійсністю, яка була досі закрита для них. Тільки згодом я дізналася, що один з наших нових друзів виявився сексотом і зрадив декого з наших дівчат.

В університеті змінили методи навчання. Виглядало як передвоєнне навчання в гімназії. Присутність студентів на викладах кожного дня відмічалася дуже пильно, а це обмежувало свободу рухів студентів. Лекції завдавали й перепитували щоденно. На всіх факультетах впровадили курс історії ВКП(б) як обов'язковий предмет. Часто відбувалися студентські мітинги з обов'язковою участю студентів. Нас втягали до профспілок і комсомолу. Чимраз більше відчувалося, що передвоєнне студентське життя в університеті і поза ним контролюється, обмежується, утискується в рамках офіційних державних організацій.

Одночасно мінявся вигляд університету і настроїв студентів. Студентська безжурність, веселість поволі уступала місце байдужості, понурості, і навіть страху. Серед студентів почалися арешти. Деякі студенти зникали з викладів, інші ховалися чи йшли в підпілля. Декого викликали до декана, звідки він вже не повертався. Його шлях був — Замарстинівська тюрма. Багатьох студентів НКВД забиравало з їхніх помешкань, чи зі зв'язкових хат ОУН. Дійшло до того, що все життя зводилося до одного питання: "Хто впав учора? Чия черга сьогодні?" Гнітуха атмосфера. Не було охоти вчитися, не було радості з життя...

"Кибітка", що нас везла з вулиці Пелчинської після засуду в незнане, підскочила на ямі і ми захиталися разом з нею. Я пробудилася від моїх роздумів. Було очевидно, що ми не верталися до наших камер на Замарстинові — того дня вранці нам наказали забрати з собою "вещи". Таким чином, наші друзі на Замарстинові не будуть знати, що нас засудили до найвищої міри покарання. І моя сестра не буде знати, що у цій групі приречених опинилися і ми з братом. Може так і краще.

Наш процес тривав три дні. Вранці 17 січня 1941 року на хвилинку зазирнуло око "чубарика" у "візитирку"* нашої слідчої камери ч. 47 у Замарстинівській в'язниці. Після цього заскреготав ключ у дверях і на порозі з'явилися два "чубарики", один черговий, а другий з запискою в руках. У кожної з нас боязно защеміло серце: що, знову на допит? Та це ж ранок, а на допити звичайно кличуть під ніч, коли людина хоче спати. Що на цей раз вони нам приносять?

— На букву К, — викрикнув "чубарик".

Прізвища кількох дівчат з нашої камери починалися з цієї літери, але жадна не спішила відгукнутися, сподіваючися, що це може не за нею прийшли.

*Маленький отвір у дверях камери.

— Что, нет у вас никого на букву К? — голосніше і злісно вигукнув "чубарик".

— Ковалюк, — спромоглася немічно вимовити Душка.

— Імя? — знову спитав "чубарик", і якщо таке питання приходило після першого, ми були певні, що це є та жертва, за якою прийшли. І тоді зі співчуттям та теплою приязню ми дивилися на неї.

Далі питав "чубарик" про "отчество", і, як відповідь збігалася з тим, що в нього було написано, він звичайно докінчував свій наказ словами: "Давай поскорей, собирайся и выходи!"

Та цим разом, після відповіді Душки, "чубарик" спитав:

— Кто еще на букву К?

Не було виходу. Я сказала своє прізвище, ім'я й по-батькові, а тоді "чубарик" ще викликав на букву С Ліду Світлик і на букву Ш Наталку Шухевич.

— Кого я назвал, собирайся и выходи, — сказав "чубарик".

Нас обступили дівчата і почали поспішно помагати нам вдягатися. Правда, ми були вже вдягнені, але на виклик треба було взяти на себе щось теплішого. Водночас усі пошепки пробували відгадати, куди нас кличуть. На допит — неможливо, бо наше слідство вже закінчене, крім того невідповідна пора дня, і гуртом туди не кличуть. На вивіз теж ні, бо кажуть виходити "без вещей".

Я пригадала, що може бути інша можливість, на яку ми вже якийсь час ждали. Кілька тижнів раніше кожному з нас викликали окремо, саджали до "бокса" і давали читати акт обвинувачення. Отож певно беруть нас на процес — погодилися ми. Про нього вже якийсь час говорилося у Замарстинівській тюрмі.

"Говорилося"... Тобто наш зв'язок з іншими камерами ми здійснювали стукотом до спільної стіни з сусідньою камерою. Це відбувалося дуже ритуально. Ми вибирали спокійну хвилину, коли в коридорі не було особливого руху — а треба знати, що слух у в'язня дуже витончений, так що ми ловили кожний шерех чи звук і відгадували, що він означає. Отже, у слушний момент, Зенка Матійчук брала порожнє горнятко і щіточку до зубів, сідала під стіною, спирала горнятко до стіни, прикладала вухо до денця і починала розмову з Мартою Грицай у камері ч. 46 насамперед коротким викликом, аж поки з другої сторони Марта чи хтось інший на нього не відгукнувся. Тоді, вживаючи морзетку, ми стукали щіточкою і починалася розмова. Кілька дівчат затуляли Зенку перед оком "візитирки", що могла несподівано відкритися і спіймати нас на гарячому. Контакти відбувалися також в "уборній" (убиральні), яка була спільною для всіх камер нашого коридора.

"Чубарик" відчинив двері вдруге і почав підганяти нас до виходу. На коридорі ми вже мали численнішу охорону, яка запровадила нас крутими коридорами на подвір'я, де стояла

"кибітка". На наше радісне здивування ми зустріли там інших дівчат, що були мені незнайомі, але пильне око охорони не дозволяло будь-який контакт між нами

"Кибітка" рушила. Ми відчували, як вона легко зупинялася перед кількома брамами в'язниці і, врешті, опинившись "на волі", набирала швидкості. Наші серця були переповнені безліччю вражень. Ми на вулицях Львова. Сирена "кибітки" приглушує, але ми чуємо легкий гамір вулиці. "Кибітка" не має вікон, але ми "бачимо" очима нашої душі, ми відчуваємо людей, звичайних громадян, що ходять по вулицях нашого міста, розмовляють, сміються, жартують, поспішають за справами. Є між ними люди старші, такі як наші батьки, є молоді, такі як ми, є діти. Є ціле, повне життя, зовсім близько від нас, лише за стінкою "кибітки". Вона завертає швидко то вліво, то вправо, і, хоч я добре знаю Львів, розгублююся у вгадуванні вулиць, якими вона проїжджає. Зрештою її кінцева мета мені не відома, бо ж нам не сказали, де буде відбуватися процес.

Мені хотілося, щоб дорога була довга. Така близькість волі після більше як чотирьох місяців в'язничного життя, мене невимовно хвилювала. Як тепер виглядає Львів? Чи є глибокий сніг? Чи люди помітили "кибітку"? Чи їхні погляди йдуть слідом за нею? Чи здогадуються, хто там сидить? Чи співчують вони нам, чи байдужі?

"Кибітка" почала сповільнювати рух. Значить, наближаємося до нашої мети. Ми зупинилися і нам наказали висідати. Йдемо з руками, закладеними взад, і з похиленими головами. Ми пройшли лише кілька кроків до великого будинку обласного НКВД на вулиці Пелчинській. Цей будинок мені знайомий. Туди привели мене, разом з братом, у першу ніч, коли нас заарештували. Тепер нас провели сходами вгору до великої, ясно освітленої зали, в якій було багато людей. Заля була напівкругла, спереду було підвищення.

Нас посадили в один ряд, а два порожні ряди перед нами і за нами зайняли "чубарики". Вони дуже пильно дивилися, щоб ми не розглядалися по залі і, очевидно, не розмовляли між собою. Та все одно ми кутиками очей могли бачити, що на залі сиділи вже в'язні-чоловіки. Ряди з в'язнями чергувалися з рядами де сиділи "чубарики". Ми були схвильовані від напруженого чекання. Раз-у-раз до залі входили енкаведисти та якісь військові люди. Попереду, перед рядами підсудних, сиділи оборонці. Я пізнала між ними галичанина Романа Криштальського. Згодом я дізналася, що були ще два інші адвокати зі західних областей — Василь Жовнір та Іван Скибінський. Інші оборонці, мабуть, ще три або чотири, були зі східних областей.

Але мене якось не цікавило те, що діялося в передній частині

залі. Я очима шукала серед в'язнів мого брата Влодка та Івана Максимова.

Максимів... Я знала його на волі. Він часто заходив до нас, до помешкання, де я жила з братом і молодшою сестрою. Часами мені здавалося, що йому подобається моя сестра. Зрештою, до нас заходило багато молодих людей. Я знала, що мій брат є пов'язаний з ОУН і сама теж мріяла увійти в ряди тієї організації. І власне Максимів був тим, хто відчинив мені двері до неї. Одного дня раною весною 1940 року, коли брат і сестра були зайняті чимось іншим в другій кімнаті, Максимів завербував мене до ОУН.

Я дуже серйозно прийняла його пропозицію. В моєму розумінні вона відкривала переді мною нові горизонти, давала глибшу мету моєму життю. Я пишалася також тим, що вступити в ряди ОУН запропонував мені саме Максимів. Вже до того часу я здогадувалася, що він провідник, важлива людина, конспірацію якої треба за всяку ціну берегти, і, разом з ОУН, я поставила його на п'єдесталь. Максимів зразу передав мене для зв'язку і вишколу Любі Шевчик. А з вишколом прийшли перші завдання для молодого члена ОУН.

Минула весна, минуло літо, почався нещасний вересень 1940 року. Почалися арешти. Зникали люди один за одним. Арештували Максимова. А незабаром після того пішли серед членів ОУН чутки, що Максимів "сипле". Я не йняла цьому віри, не дозволила народитися сумнівові. У мене він провідник, і я не могла допустити його падіння.

Тому глибоке розчарування й біль наповнили мою душу, коли під час мого допиту у Замарстинівській тюрмі, енкаведисти ввели в кімнату Максимова для очної ставки зі мною. Як дуже він змінився! Видовжене, набрякле, сіре обличчя, поросле рідкою щитиною. Постава зігнута, недбала. Я знала, що він був слабкого здоров'я і тому його нужденний вигляд ще більше ранив мою душу.

Нас розділяло кілька кроків. Я бачила, що очі присутніх слідчих були звернені на мене, що вони пильно стежать за враженням, яке зробить на мене ця зустріч. Тому я напружила всі свої сили, щоб витримати ту лінію поведінки, яку я вибрала ще першої ночі на слідстві, як тільки мене заарештували. Я глибоко в серці зберегла слова декалогу ОУН, які зобов'язували мене не зрадити тайни навіть перед обличчям смерті, і ті слова, разом з молитвами, завжди впродовж мого слідства давали мені силу встояти і не допускати хитань.

Максимів легко схилив голову, наче для привіту, і вимовив мове

ім'я. Я піднесла голову вгору і повільно, наголошуючи кожне слово, сказала: "Пане, я вас не знаю". І вдивляючися вперто в його очі, я наче хотіла йому сказати, що це моє тверде рішення, від якого я не відступлю. Однак, підштовхуваний слідчими, Максимів почав нагадувати мені, що він часто заходив до нашого помешкання, що він є товаришем мого брата з університету, що отже ми знайомі. Мої нерви були так напружені і м'язи стали настільки твердими та неповоротними, що мені важко було рухати щокими. Але я старалася йому відповідати байдуже; я говорила, до нас заходило багато товаришів мого брата, але я не до кожного приглядалася. Я не перечу, — казала я, — що може Максимів теж бував у нас. Можливо, що я навіть відчиняла йому двері, але не звернула на нього уваги, отже й не запам'ятала.

Максимів підступив один крок ближче. У його русі я завважила якусь резигнацію чи пасивну нетерпеливість, а може й роздратованість. Він почав меланхолійним тоном розповідати про ту хвилину, коли він запропонував мені увійти до ОУН. Він майже детально змалював цю картину, пригадав, в якій кімнаті це було, де я сиділа, навіть в яку суконку я була вдягнена, згадав, що на дворі був гарний день і що я з захопленням прийняла його слова.

Я слухала, а кожне його слово різало мою душу невимовним болем. Скільки мусіла пережити ця людина! Які тортури застосовувало до нього НКВД, щоб перетворити його у безвільного автомата! Мені здавалося, що він нічого не приховав з хвилюючої для мене події, не зберіг нічого з того, що було відоме тільки нам обом, і ось тут розкрив, оголивши мою душу на глум і презирство слідчих.

Та це була тільки хвилина розпачі моєї душі над собою і нещасним Максимовим. У наступній хвилині я вже чула свій власний сміх. Я кажу свій сміх, так нагло і стихійно я зреагувала на його розповідь. Я сміялася голосно і дзвінко, і мені здавалося, що мій сміх різко шмагав моїх безликих слідчих та їх нещасну жертву. Вони зовсім затихли, мабуть, думали, що я збожеволіла. Але я була притомна та всіма фібрами своєї душі почувала, що тримаю ситуацію в своїх руках. Тому, заспокоївшись, я сказала голосом, повним здивування: "Пане, звідки ви вигадали таку казку? Може, це іншу дівчину ви втягали до ОУН. Ви помилилися, бо я вас не знаю".

Максимів широко розкрив свої очі і, розводячи руками, став просити: "Не треба вам так робити, краще признатися, бо вони й так усе знають. Усе розконспіроване, людей вже немає, все пропало".

У моїй душі перепліталися почуття болю, образи й погорди. Я вже не слухала його. Це вже не був він, Максимів, видатний провідник, розумний, здібний хлопець, на якого організація

покладала надії. Переді мною стояла людина зламана, знівечена, бездушна. Мені важко було дивитися на нього, і я рішучим голосом сказала, що я ще раз повторюю, що все, що він розповідав, мене не стосується. Після того я не промовила ні слова. Говорили слідчі, він також говорив, кричали й лаялися слідчі, я мовчала. Тоді його випроводили. Я не глянула в його бік. Не мала сили.

Я почула дзвінок і голосний наказ: "Встати з місць". На підвищення входили судді і сідали за стіл. Судова колегія складалася з трьох осіб: голови, на прізвище Юрко, та двох засідателів. Окремо зайняв своє місце прокурор, на прізвище Харитонов. (Згодом були вістки, що його прізвище було Руденко, але певности немає).

Заля стихла. Голова суду проголосив, що "ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки" відкривається суд над антирадянською групою членів Організації Українських Націоналістів", обвинувачених у "зраді батьківщини", "шпигунстві", "підготові збройного повстання" та ін., і назвав 54 та інші статті Кримінального кодексу УРСР, які передбачали такі злочини та кари за них. Пізніше він перелічив прізвища обвинувачених, назвав їх особисті дані, склад їхнього "злочину", при чому кожний з нас підтверджував свою присутність уставанням з місць. Ця процедура тривала досить довго, бо на лаві підсудних сиділо 59 осіб. Перелік прізвищ починався від Івана Максимова, себто, за посадою, яку він посідав в ОУН.

У більшості обвинувачені були студенти і кілька учнів середніх шкіл. Наймолодшою між нами була 15-річна Марійка Наконечна. Крім того, була одна старша жінка, Ольга Волошин, літ біля 40, священник Роман Берест, коло 45 років і один урядовець, Дмитро Клячківський, літ біля 28.

Я уважно слухала, коли почали читати прізвища підсудних, бо далеко не всі були мені знайомі, зокрема прізвища хлопців.

Ми багато чули про "наших" хлопців. Вістки про них приносили дівчата, які поверталися в камеру з допитів, з очних ставок. Ми знали, хто як тримався, кого били, до кого застосовували тортури, хто їх не витримав і говорив про своїх товаришів. Мені дуже хотілося побачити Арпада Березовського. Про нього з захопленням розповідали мені Зенка і Душка, які знали його ще на волі. В нашій камері говорили, що він добре тримався на слідстві, дарма, що його дуже катували: йому витягали ноги з суглобів. Розповідали, що після важкого допиту, він пробував вчинити самогубство, підрізавши жили на руці. Але "чубарики" його вчасно врятували, не дали втекти від долі. Ми знали, що Арпад був духовним провідником інших хлопців, до нього зверталися за

порадами і моральною підтримкою. Коли голова суду назвав його прізвище, він встав і рівним голосом потвердив свою присутність. Я бачила його, звернувши голову за його голосом, хоч "чубарик", який сидів за мною, штовхнув мене в плече. Березовський був високий, ставний, із темним волоссям і шляхетним обличчям.

І так один за одним вставали хлопці і дівчата. Я побачила, де сидів мій брат, і ми очима привіталися. Встав викликаний судом Стасьо Нирка. Я бачила тільки його плечі, бо він сидів рівно перед нами. Високий, худий, шию мав обв'язану рушником. Він був ще дуже молодий, мабуть, студент першого курсу. Про нього ми чули дива-дивні. Він не тільки ні в чому не признався, але на протязі всього слідства ігнорував слідчих, не відповідав на їхні питання, посміхався з них. Жорстокі побої не змінили його твердої постави.

Після цього почали читати обвинувальний акт. Я була вже з ним ознайомлена і він не викликав в мене великого зацікавлення. Йшов довгий перелік "злочинів" підсудних, що виступили проти радянської влади, яка, мовляв, принесла українцям західніх областей визволення від польських окупантів, дала можливість приєднатися до суверенної української держави у братній сім'ї радянських народів, що за всі ті досягнення треба бути вдячним комуністичній партії та "особисто товаришеві Сталінові" і под. Радянську владу з вдячністю прийняли народні маси Західньої України, але "кучка відщепенців" повела проти неї злочинну боротьбу. Вони готували збройне повстання, стали на службу до чужих сил, вели шпигунську роботу і под., чим зрадили свій народ.

Після прочитання акту обвинувачення суд почав розглядати справу кожного підсудного окремо. Кожен в'язень підходив до підвищення, де сиділи судді, щоб там давати зізнання. Першим викликали Максимова. На запитання суддів, прокурора і оборонців він відповідав спокійним, рівним голосом. Він говорив про свою працю в ОУН, про його функції. Я була вражена тим, що ні його постава, ні голос, не зраджували, що він зламався. Слухаючи його, важко було здогадатися, що це була психічно знищена людина. У якійсь частині свого виступу він звернувся дещо у наш бік і я могла бачити його обличчя. Воно було холодне, без виразу, бездушне.

Максимів скінчив і сів на своє місце. За ним пішов другий, третій... десятій. Я дивилася, як ішов до підвищення Арпад. Він ішов повільною ходою. Він просто волік ноги по долівці. Видно було, що йому важко було йти. Коли він зупинився перед судом і почав відповідати на питання, кидався у вічі контраст двох противників: його і прокурора, що стояли один проти одного, наче у двобою. Один — добре відгодований, з червоним обличчям, розкуйовдженим волоссям і запінений від злости, другий —

урівноважений, спокійний, немов вищий понад усе. Здавалося, що в інших умовах, обвинувачений самим своїм поглядом міг би перемогти галасливого прокурора. Але двобою не сталося. Березовський голосно заявив, що був членом ОУН і розповів про свою працю в ній, а провокативні запитання та коментарі прокурора про зрадницьку діяльність, шпигунство та ін., ігнорував.

Взагалі у підсудних не було видно ні сліду будь-якого пригноблення. Перед судом хлопці і дівчата вели себе з гідністю, навіть впевнено, добре володіли собою. Питання і відповіді стосувалися в основному того, що було написано в акті обвинувачення. Написане... часто кров'ю підсудного, здобуте від нього вишуканими тортурами, карцерами, психічними муками. Але про це ніхто на процесі не говорив. Не говорилося про це, очевидно, в акті обвинувачення. Не наважувалися згадувати про енкаведистські методи видобування зізнань наші оборонці. А ті підсудні, які не заперечили приналежності до ОУН, теж цього не робили, рішившись відверто говорити про свою участь у визвольній боротьбі.

Хоч зізнання кожного обвинуваченого не були довгі, час був пізній і суд оголосив перерву до наступного дня. За наказом ми встали, суд закритий засідання, а нас дівчат "чубарики" повели назад до "кібіток" і перевезли до наших камер Замарстинівської в'язниці.

У нашій камері ч. 47 нас зустріли дівчата з великим зацікавленням. Вони розпитували про події минулого дня, а ми детально розповідали про велику судову залу, про хлопців, про дівчат з інших камер. Для нас, в'язнів, простір, світло, рух, зміна й зустрічі з іншими людьми, були великим переживанням. Ми сприймали це все, як надзвичайні події, бо того, що на волі вважається нормальним спілкуванням з іншими, ми були позбавлені під час наших камерних буднів.

II

Я довго не могла позбутися вражень першого дня нашого процесу. Коли я лягла спати, я в своїх думках крок за кроком переходила кожний фрагмент тієї драми. Найбільше мене турбувала доля мого брата. Він належав до ОУН на протязі довгого часу і я боялася, що Максимів міг подати про нього набагато більше, ніж про мене. Я думала теж про мою сестру, яку не притягли до нашого процесу і про долю якої в тюрмі я нічого не знала. Після того я повернулася в своїх думках до тієї пам'ятної ночі 11 вересня 1940 року, коли я почула спросоння сильний грукіт у двері помешкання у Львові, в якому я жила з братом і сестрою. "НКВД", — у мене блиснула думка, і вже за

хвилину після того у нашу квартиру увірвалася група енкаведистів. Вони прийшли з жінкою-двірником і зажадали паспортів від мене і мого брата, а переглянувши їх, наказали нам одягтися і йти з ними.

Я вся тремтіла від нервового напруження. Я обійняла сестру та наблизилася до матері, щоб попроситися. Якраз попереднього дня вона приїхала відвідати нас і залишилася переночувати. Вона вже отямилася від переляку і люто дивилася в бік енкаведистів. Потім попросила мене взяти з собою більше теплої одягу. Але я не хотіла нічого брати. Я хотіла показати енкаведистам, що я маю "чисту совість", що в нічому не почуваю себе винною і думаю, що швидко повернуся додому. Перехрестила мене мати, поблагословила, міцно обняла, і ми з братом вийшли з нашого помешкання. Нас проводили три енкаведисти, а два залишилися робити обшук.

Ніч була темна, холодна. Накрапував легкий дощ. Ми пройшли нашу маленьку вуличку і опинилися на вулиці Пелчинській, де стояло авто НКВД. Ми з братом сіли ззаду машини, а посередині між нами сів енкаведист. Я бачила, як мій брат посумнів і мені стало його дуже шкода. Ми всі троє, брат, сестра і я, були тісно зв'язані вузлами родинної любови і були дуже близькі одне до одного. Щоб його трохи підбадьорити, я почала жартувати про те, як то, мовляв, м'яко сидиться в авті, як давно ми вже не їхали автом, шкода тільки, що їдемо вночі.

Наша дорога була коротка, бо з нашого помешкання на вулиці Болгарській треба було тільки проїхати вздовж широкого оболоння. До нього з другого кінця прилягав високий будинок колишньої польської електростанції, в якому тепер розташовувалася штаб-квартира обласного НКВД. Ми ввійшли в будинок, а далі почали підніматися сходами вгору. Довгі, освітлені коридори з багатьма дверми по обох боках, що дихали якоюсь страшною порожнечою. Ми зупинилися на третьому, а може й на четвертому поверсі. Мене затримали на сходах. Мого ж брата повели коридором вліво, де він зник за якимись дверми, що міцно замкнулися за ним. Ми навіть не встигли попроситися. Тоді мені наказали йти у цей самий коридор, і, відчинивши майже останні двері, впустили до малої кімнати. Саме тоді, йдучи коридором, я вперше почула з-поза закритих дверей придушений стогін і крики допитуваних людей. Це сильно потрясло мене, зморозило до костей.

Мене ввели до кімнати, в якій за бюрком сидів середнього віку енкаведист. Мені наказали сісти біля вузького стола впритул до бюрка, а енкаведист почав записувати мої особисті дані. Запитавши про моє соціальне походження (а я була дочкою священика), він зробив кепкуючу заввагу. Але загалом він був офіційний і чемний. Коли слідчий скінчив свої питання про мої

особисті дані, він почав питати про ОУН.

Я зовсім не мала певности, чи в їхніх руках були будь-які докази проти мене, бо, крім Максимова і Люби Шевчик, ніхто не знав про мою приналежність до ОУН. Я не виключала теж, що це була помилка. Ще в хаті енкаведисти сказали мені, що їх цікавить тільки перевірити мій паспорт, і тому мені було дуже легко прикинутися наївною. І ось я робила вигляд, що хочу спати, що втомлена. Я позіхала, кривилася, робила моєму слідчому закиди, що через них я не зможу завтра зосередитися на лекціях в університеті, бо буду виснажена. Я вимагала швидко перевірити мій паспорт і відпустити мене додому.

Спочатку енкаведист якось терпів мою поведінку, а тоді сказав, що швидко відпустить мене, якщо я розповім йому про організацію. Я почала говорити про організацію студентської профспілки. Але він одразу різко перебив мене і сказав не "валяти дурака", бо він певний, що я знаю, про яку саме організацію йде мова, про ту, до якої я належу. Я тільки подивилася на нього заспанними очима і сказала, що не знаю, чого він від мене хоче: я прошу відпустити мене додому.

Кімната, в якій мене допитували, була сполучена дверми з обох боків з двома сусідніми кімнатами. Напроти мене було вікно, завішане темною занавіскою, а за мною були двері, що виходили у коридор. Бічними дверми часто входили енкаведисти і брали участь в моєму допиті. У короткі секунди перерви і тиші в нашій кімнаті, я чула не тільки стогони, але й розпачливі крики допитуваних в'язнів, і я боялася розпізнати серед них голос мого брата. Я усвідомлювала, що з ним не будуть легко обходитися, якщо дізнаються, що він довго працював в ОУН. Мені здавалося, що енкаведисти пильно дивилися на мене, коли починалися крики. Я розуміла, що мій слідчий сподівався, що я зразу налякаюся і почну говорити.

Він почав мені допомагати. Спочатку пообіцяв швидко пустити мене додому, якщо я розкажу їм усе, що знаю про організацію, про те, з ким працювала та з ким зустрічалася. Він підвівся з-за свого бюрка, підійшов до вікна, підняв занавіску, показавши рукою на місто. Тоді він почав говорити, що, мовляв, ось там є воля і туди він мене звільнить. Треба тільки розповісти все, про що він питає. Далі, він згадав про університет, про те, що я напевно хочу його скінчити, що тоді зможу працювати для добра радянського народу та ін. Врешті, ніби співчуваючи мені, пригадав мені мою маму, яка надіється, що я швидко повернуся до неї, щоб доглядати її на старості років. І ще багато гарного та зворушливого говорив тоді мені енкаведист.

Спочатку я слухала його мимоволі, бо не було мені нічого іншого робити. Я глибоко відчувала біль матері і сестри, я також

увяляла, як страждатиме мій батько, коли довідається про наш арешт. Але водночас я була свідома, що не смію допустити до серця ніжності ні за рідними, ні за волею. Я старалася побудувати навколо свого серця такий мур, від якого відскакували би спокусливі слова енкаведистів, не залишаючи в мене ніякого враження. В думці я почала молитися і зосереджувати всю свою увагу на змісті молитви.

За якусь хвилину дверми з коридору увійшли два енкаведисти і поклали на стіл біля мене цілу купу книжок. Я глянула на них і здогадалася, що це були наші книжки, забрані з помешкання. Значить, обшук закінчений. Бічними дверми увійшли ще кілька енкаведистів і всі підійшли до стола, на якому лежали принесені книжки та почали їх переглядати. При тому, мій слідчий та інші робили часті завваги: "От контрреволюція", "от шпигун, а прикидається ягнятком", і таке под. Потім слідчий, тримаючи книжку в руках і тикаючи її мені під ніс, питав: "твоя?"

У нашій бібліотеці було, окрім шкільних підручників, чимало книжок з ділянки української історії і літератури та інші передвоєнні видання з часів польської окупації. Від часу приходу більшовиків більшість з тих книжок розглядалися як антирадянські. Відповідаючи на питання слідчого, я не могла заперечити, що окремі книжки належали мені. Тим більше, що я не хотіла, щоб їх усіх приписали моєму братові. Почувши моє признание у відповіді на його запит, енкаведист припечатував дану книжку на моєму обличчі з одного боку, і для рівноваги, з другого.

Перша така процедура захопила мене зненацька і обурила до краю. Я гостро запротестувала, але слідчий наче б цього не помітив. За першими ударами прийшли другі, треті та інші, бо книжок, які не подобалися енкаведистам, було досить багато. При тому, слідчий постійно повторював питання: звідки ті книжки, хто мені їх дав, кому я їх давала читати і т. п. Було ясно, що їм треба прізвищ і ще раз прізвищ та інших інформацій про нові жертви. Тоді я з люті затиснула зуби і пробувала заслонятися руками. Це мало допомогло і ще більше розлютило енкаведиста.

Я чулася втомлена, принижена. Моє лице набрякло, пашіло, руки опухли. Тепер я була певна, що мене не випустять. Водночас я була свідома, що це лише перша легка проба моїх фізичних і духовних сил, але що я мушу готуватися до ще важчих випробувань.

Через якийсь час мій слідчий припинив побої і заявив, що, як я їм не скажу, з ким я зустрічалася і кого знаю в організації, вони приведуть мою молодшу сестру, а вона допоможе мені пригадати. Мене огорнув страх, і я почала переконувати слідчого, що, якщо я нічого не знаю, то звідки моїй сестрі знати. Я просила, щоб її

залишили в спокої, що вона ще молоденька. Але слідчий не відступав. Він вилаяв мене як безсердешну людину, що не пожаліє власної сестри і підшукував спокусливі слова, щоб розм'якшити моє серце.

Моя душа обливалася кров'ю від розпуки. Але я знала, що не врятую своєї сестри навіть, якби я розказала їм усе, що знаю. Це ж їх не задовольнить і вони вимагатимуть більше. Тому на дальші обіцянки, переконування і погрози я відповідала мовчанкою. Тоді енкаведист підняв телефонну трубку і, тримаючи її в руках, промовив, що востаннє закликає мене почати говорити. Я повторила, що нічого сказати не можу, бо не знаю. У відповідь, слідчий передав у трубку наказ арештувати мою сестру.

Я не чула себе винною за її арешт, але дуже страждала від того, що її теж чекає ця сама доля. Зокрема я страждала за свою бідну матір, в якій якраз тепер відбирають її останню дитину.

Мені наказали встати, вийти у коридор і стати лицем до стіни, покласти руки назад і не рухатися. Коло мене стояв енкаведист. Та, за якийсь час я почула якийсь рух, повернула голову в бік і побачила, як до тієї самої кімнати повели мою сестру. Моє серце защеміло, і я сумно посміхнулася до неї. Та я бачила її лише на мить. Її швидко підштовхнув енкаведист до кімнати, а мій сторож повернув до стіни мою голову так раптово й рішуче, що на моєму чолі з'явилася гуля. Після того я могла вже вільніше рухатися, не мусіла стояти біля стіни, могла навіть зробити кілька кроків ближче до вікна у коридорі.

На дворі була ще ніч. Мене огорнуло якесь дивне почуття. Я наче б змінилася, немов би іншою стала. Та вчорашня я, немов затиснута в кам'янець, десь лежала на дні моєї душі. За вікном було небо, був світ, була воля. Ті поняття стали для мене у тій хвилині такі далекі, такі чужі. Я знала, що вже до них не належу і спокійно це констатувала, прощаючися з цим усім. Мій погляд зупинився на оболонні, а далі на темно окреслених контурах наріжної кам'яниці, де було наше помешкання. Там у кімнаті залишилася наша мати зовсім сама. Чи дуже побивається вона за нами? Чи могла вона хоч трішки підкріпитися сном у цю таку жахливу для нас усіх ніч? Я пригадала: вона напевно молиться, бо це ж ніч, і нікуди їй тепер іти шукати людської помочі. Та й зрештою, людська поміч тут безсила.

Мене за плече схопив мій сторож і, повівши вниз до авта, повів вулицями Львова далеко до тюрми. Перед нами кілька разів відчинялися брами, поки ми зовсім зупинилися. Вийшовши з авта, ми увійшли до тюремного будинку. Це була Замарстинівська в'язниця. Пройшовши коридором до якоїсь кімнати, енкаведист передав мене тюремним урядовцям. Вони записали мої особисті дані, після чого один "чубарик" запровадив мене до великої залі з

кам'яною допівкою, де вздовж стіни був цілий ряд вузьких дверей. "Чубарик" відчинив одні з них і наказав мені увійти.

Я жажнулася. Це була клітка-комірка, дещо вища за мене, а шириною така, що я могла в ній розпростати тільки лікті. Я не мала ще тюремного досвіду і думала, що це вже моя в'язнична келія. Я попробувала міцні двері, що щільно затуляли клітку, оглянула довкола себе муровані, порепані стіни, і вирішила, що треба щось робити. Час від часу я чула голоси назовні, коли відчинялися й замикалися двері сусідніх кліток. Я зрозуміла, що "чубарики" приводять нових в'язнів. Коли стало тихо, я почала кликати мого брата, спочатку приглушеним голосом, а далі голосніше. Я дуже зраділа, коли він відгукнувся. Хоч він відповів теж приглушеним голосом, мені здалося, що його голос звучав мужньо. Натомість моєї сестри поблизу не було.

За якийсь час двері моєї комірки відчинилися і мене завели до кімнати вартових. Там я мусіла віддати мої "коштовності", себто перстень, кульчики, годинник. Після того повели мене до іншої кімнати на особистий обшук, який провадила якась жінка. Вона сказала мені роздягтися до гола. Я обурено запротестувала. Я не спала цілу ніч, була виснажена вкрай від допиту, і вимога роздягтися мене ще більше роздратовувала. Але на мій протест жінка відповіла глузливою заввагою, а коли побачила, що я не виконую її наказу, рвонула з мене мою одягу. Я зрозуміла, що на цій території треба приховувати людську гідність і почуття самопошани, щоб не натрапити на ще більші приниження. Тоді жінка сконфіскувала мої припинки до волосся, поясок, срібний медальйончик з ланцюжком, який під час першого перегляду не підпав під категорію дорогоцінностей.

Після обшуку мене знову передали під опіку "чубарикові", який з папером в руках, довгими коридорами повів мене в будинок до камери ч. 47...

Роздумуючи тепер серед ночі після першого дня нашого процесу, про мій арешт, моїх рідних, мій допит у будинку НКВД, мені далеким минулим здалась та хвилина, коли я вперше переступила пороги цієї моєї камери Замарстинівської в'язниці. Тоді я ще не усвідомлювала, що впродовж понад найближчих чотирьох місяців вона стане невід'ємною частиною моєї долі. Я була втомлена від переживань нашого арешту, розлуки з рідними, і не встигла ще обняти поглядом камеру, як почувла кілька голосів "цувакс", "цувакс". Я цього слова не розуміла, але згодом дізналася, що так в'язні називали новачків, які вперше попадали до в'язниці. І зразу дійшов до мене дзвінкий голос: "Любцю, Любцю, і ти тут?" Це з ліжка, під стіною, кликала мене моя шкільна

товаришка Зенка Матійчук. Швидко виявилось, що там була ще друга моя товаришка, Влодка Лиса, і також Люба Гаращак, що була вже тоді старшою у камері.

У нашу камеру я прийшла дев'ятнадцята, а в умовах польської окупації вона служила як одиночка. В куті під стіною стояли два малих залізних ліжка, на яких спали вісім дівчат, як сардинки в банці. Одна головою туди, друга ногами туди, і так далі по черзі. Решту вільної площі долівки закривали три вузькі сінники. По двох у такий самий спосіб спали інших вісім дівчат. Третій сінник примістили впритул до дверей і "параші". На ньому починали свою тюремну заправу новачки. Ми спали на ньому в ширину, і виходило так, що голова і верхня частина тіла спочивали на сіннику, а нижня від пояса, і ноги лежали на самій долівці під двома залізними ліжками. Цим в'язням було особливо важко, бо до тіла добирався холод. З огляду на тісноту всі дівчата могли лежати тільки на боці і повертатися разом, наче на команду. Місця на ліжках мали в'язні старші за стажем, але туди кляли також тих, хто повертався зі слідства важко побитим. У нашій камері всі в'язні були політичні, головним чином українки, кілька польок та росіянок.

Мене прийняли в камері дуже тепло. Зенка особливо опікувалася мною, наче рідна сестра. Вона зразу розповіла мені про обов'язки і права в'язнів та перестерегла, щоб не говорила про свою справу, оскільки в камері могли бути "капусі", себто донощики. А всім дівчатам я мусіла зразу розповісти про "новини зі світу", чого завжди прагнуть люди позбавлені волі. Чергова камери покликала чергового "чубарика", заявила йому про нового в'язня, а він уже приніс мені потрібний приділ, значить горнятко, миску й ложку. Внедовзі "чубарик" загрюкав у двері і закричав "давай в уборную". Мені цей тюремний лексикон не був ще знайомий, а грюкоти у двері й крики мене лякали. Дівчата заметушилися, хапали рушники, шматки мила, щіточки до зубів і ставали готові до виходу. Після того як "чубарик" відчинив двері, парами маршували до убиральні під конвоєм чергових "чубариків". Остання пара, чергова в нашій камері (чергові мінялися кожного дня), та її помічниця тягли з собою "парашу" та відро на воду до пиття.

Убиральня — це була невелика кімната, погано освітлена, з вогкою, кам'яною долівкою, з порепаними стінами. Під однією стіною знаходилися одне коло одного примітивні умивальні, під другою ще примітивніші низькі сідала, довкола обсіпані хльоркою, що біла у ніздря й очі. Треба було дуже поспішати, щоб поладнати всі потреби, бо час на перебування в убиральні був сильно обмежений. Крім цього, ми використовували цю нагоду для зв'язку з іншими в'язнями: вишкрябували короткі слова у мало

доступних місцях убиральні, а у шпаринах під умивальнями залишали, або відбирали покладені там "гріпси", себто тісно скручені маленькі записки.

Пригадую, коли я була вже старшою в камері, ми інколи вели розмови про режим, до якого треба було пристосуватися в убиральні. Ми висловлювали бажання дочекатися таких умов, в яких особисті справи можна ладнати у приватності та у вибраній людиною час. Тóму, хто не пройшов крізь такі порядки, таке бажання може здатися надто земним. Але воно зрозуміле, коли усвідомити ситуацію в'язня, зокрема, новачка, який інколи млів від болю, бо його організм ні фізично, ні психічно ще не пристосувався до реґляменту, яким енкаведисти нормували його фізіологічні потреби. Була, правда, в нашій камері "параша", але для "серйозніших справ" її не вживали. Камера була мала, людей багато, вікно в горі невеличке, отже треба було щадити і без того не найкраще повітря.

Харчі давали нам тричі на день. Сніданок складався з сірої рідини, що звалася "кава" і з пайки хліба в 400 грамів. Часами хліб давали з "добавкою", тобто малий шматок хліба дочіпляли дерев'яним кілочком до основної частини. Кому така "добавка" діставалася — уважався щасливцем. Хліб був чорний, гливкий, проте його вважали найціннішою частиною харчів. Треба було перемогти спокусу щоб не з'їсти його зразу вранці. Найбільш гливку частину м'якуша ми жертвували на в'язничне "мистецтво": маленькі касетки і коробки, фігурки, хрести й вервички. Вони були особливо популярні серед нас. Хрестики і коралики ми нанизували на мотузки, що усукувались з ниток витягнутих з країв рушника. На полуденок ми одержували кухоль рибної юшки з пенцаком. Часами комусь попадав кусень бараболі. На вечерю знову юшка, хіба що трохи рідша. Після того — похід до убиральні, і на цьому тюремний день кінчався.

Находила ніч — час урядування слідчих і допитів в'язнів. Ті, чиє слідство не було закінчене, лягали спати у тривозі, що їх викликать на допити. Інші очікували процесів, або чекали на вивіз.

У перші дні ув'язнення я страждала від безділля. На волі я звикла до праці і руху, я прагнула знань. Тепер, в тюремних умовах, мене огортав жаль за безповоротно втраченим часом. Крім того, мене турбувало моє майбутнє. Проте я швидко включилася в нормальний стиль життя камери. Щоб заповнити тюремні будні, дівчата спільно вивчали або пригадували поезії Шевченка, Франка, Лесі Українки, Антонича, Кравцева, слова народних пісень. Усе, що кожна з нас знала, вона старалася передати іншим. Досі пригадую, як пильно ми вивчали на пам'ять Лесину "Ізольту Білоруку", яку нам читала Женья Могильницька. Фактичним нашим

провідником у камері була Зенка. Сама дуже тендітної будови і слабого здоров'я, вона виявляла велику енергію і завжди була готова допомогти кожній з нас. Я дивувалася її всебічності. Вона вела розмови на ідеологічно-політичні теми, але й в кулінарних справах була знавцем. Може, це й дивно, але в умовах, в яких нас погано годували, коли кожна з нас постійно відчувала голод, наші розмови часто велися про те, з чого і як можна готувати смачні страви.

Усі ми були готові на те, що нас вивезуть у далекі краї Радянського Союзу. В своїй уяві ми вже бачили невідомий, далекий Сибір і довгі роки нашого життя в ньому. Згодом найпопулярнішим місцем нашого призначення ми чомусь визнали гористий Алтай, покритий чудовою рослинністю, зі синім-синім небом, лагідним підсонням, що мало зігріти наші тіла і молоді душі, які, хоч і були розтерзані важкими переживаннями, проте прагнули щастя, добра, правди і краси. Часто, притишеним голосом, щоб "чубарики" не почули, ми співали пісню Зеїнки про Алтай:

Поїдем в світ, далекий світ,
На Сибір чи Алтай,
О, місто Львів, городе снів,
Прощай, прощай, прощай...

Сьогодні я, а завтра ти,
В нас доля всіх одна,
Бо гірку чашу зла й терпінь
Ми вип'єм аж до дна.

А прийде час, минеться враз
Недоля і журба,
І усміхнеться знов до нас
Кохання і весна.

І кожна з нас, сидячи на своїм "клаптику посілості", підібгавши ноги під бороду, співала з надхненням і з душею. Ми уявляли собі своє прощання з рідним Львовом, розлуку з друзями-в'язнями, з якими дружба здавалася міцніша, ніж життя. Нас страшила гірка доля, яка щойно розпочиналася і, водночас, ми відчували безконечну тугу за коханням і весною. Пісня вже затихла, а ми сиділи, мов зачаровані її словами.

Ми залюбки співали теж сентиментальні рядки тюремних віршів Богдана Кравцева: "Колись, як лихо будні здавлять", або "За муром одцвіли каштани". Пригадую, як одного разу ми проспівали вірш автора, імени якого я не запам'ятала:

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені...
І степ широкий, наче море
І тихий сум на чужині.

Садок приснився коло хати,
Вечірня, літня пора,
А в хаті там стужилась мати
І знудьгувалася сестра.

Померкло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся.
І я заплакав опівночі
І гірко плачучи, проснувся.

Коли ми закінчили пісню, Стефця Дулеба посумніла, задумалась, а потім згорбилася і шепелявим голосом почала говорити, як це по довгих літах вона повернеться на Україну горбатою і беззубою бабусею зі заслання, зайде у своє рідне село на Бережанщині, і питатиме людей, чи вони пригадують таку Стефцю, що колись була молодою. (Її сповідання чи надії не здійснилися. За кілька місяців, у червні 1941 року, її, як і сотні інших українських політичних в'язнів, розстріляли енкаведисти у тій самій Замарстинівській в'язниці).

У нашій камері почалися зміни, приводили одних в'язнів, інших забирали від нас. Прийшла Душка Ковалюк, згодом Наталка Шухевич, а пізніше Ліда Світлик. Однієї ночі "чубарики" викликали більшу групу дівчат "с вечами". Їх вивозили. Це були польки, кілька українок, а між ними моя шкільна товаришка, Влодзя Лиса. Сумним було прощання. Дехто не міг втримати сліз, приховати страх перед незнаною майбутністю. Їх, молодих, не тільки виривали з батьківського гнізда, але також з рідної землі, і везли на довгі роки важких робіт у далекий ворожий край. Чи повернуться вони колись? Чи вистачить їм сил? (Багато пізніше я дізналася, що Влодзя померла вже під час перевозу, захворівши на менінгіт). Десь під кінець грудня, коли моє слідство вже було закінчене, забрали від нас Зенку, за якою я дуже тужила, а після того привели Женю Могильницьку та Нілю Безкоровайну.

Задовго до того, десь ще на початку жовтня, одного ранку, двері до нашої камери відчинилася і два "чубарики" вкинули туди якусь жінку. Як ми згодом дізналися, це була монахиня Йосифа, чину о. о. Студитів, справжнє прізвище якої було Олена Вітер. Вона була непритомна. Її обличчя було червоне, набрякле, а з потрісканих уст виривався придушений стогін і якесь незрозуміле мимрення. У той час я була ще новачком і тільки приглядалася, як вправні і ознайомлені з такими ситуаціями подруги, зокрема

Зенка, почали заходитися біля незнайомої. Вони зробили місце на ліжку і обережно поклали її на простирadlo. Тоді почали поволі роздягати. Стягнули з неї спідницю, спідню білизну, і я побачила, що вона має на собі ще якісь, — як мені здавалось, — темносині штани, т. зв. алібаби. Але тих "штанів" подруги не стягали. Натомість вони мочили рушники в мисці зимної води і прикладали їх до "штанів". Я приглянулася ближче і жахнулася. Це було темносинє тіло жінки, а її ноги були у червоно-фіолетових гулях. З деяких стікала кров. Я ще не була загартована, бо до того часу за мною був тільки один відносно легкий допит у будинку НКВД, тому вид побитої монахині зробив на мене приголомшуюче враження. Згодом я приймала такі явища спокійніше. А бувало й таке, що пізно вночі, або вранці приводили, точніше, тягли за собою побиту жертву, а за кілька годин знову забирали на допит.

Пригадую, як повернулася з допиту Стефця Дулеба. Вона мала не більше як 17-18 років. Пальці на її руках і ногах були у крові. Енкаведисти топтали їх чоботами і кололи гострим інструментом. Була ще одна дівчина, прізвища якої я не запам'ятала, і яку не судили в нашій групі. Знаю тільки, що перед війською вона працювала у Львові в крамниці "Маслосоюзу". Її принесли до камери у непритомному стані. Очунявши, вона просила в нас довгої шпильки, яка дійшла би до її серця. Пізніше вона розповідала нам, як на їхнє помешкання при бічній вулиці верхнього Личакова у Львові, несподівано наскочили енкаведисти. Її брат був озброєний і надіявся, що завдяки цьому забезпечить втечу їй, другій сестрі та собі. Але йому не пощастило. Одна сестра вискочила через вікно з другого поверха, він пішов за нею, а нашу камерну товаришку схопили живою. Про дальшу долю сестри і брата вона не знала, припускала радше, що вони загинули на бетонному підвір'ї або були вбиті енкаведистами.

Почали викликати на допити "вересневих" в'язнів. Однієї ночі викликали й мене. За встановленим у них звичаєм "чубарик", відкривши двері, назвав початкову літеру мого прізвища, а коли я зголосилася і подала моє ім'я та по-батькові, він наказав готуватися до виходу, а сам вийшов. Живучи в камері, я чимало наслухалася про методи допитів і бачила вже тоді деякі жертви цього. Тому, коли я усвідомила куди мене беруть, мене огорнув страх. Зенка та інші мої подруги допомогли мені вдягтися, підтримували морально та обіцяли молитися за мене. (Між іншим, ми завжди це робили, коли когось з наших подруг забирали на допит).

"Чубарик" повернувся і повів мене до кабінету слідчого. Слідчий представився мені (його справжнього, чи ні, прізвища, на жаль, не пригадую) і сказав, що йому доручили вести мою справу. При тому завважив, що, якщо я буду чесно й гідно поводитися, як годиться радянському громадянинуві, якщо розповім йому всю правду, це вийде мені на користь і він швидко закінчить моє слідство. Він почав перевіряти мої особисті дані, розпитував про університет, про мої студії, мої зацікавлення. Його діловий, спокійний тон також заспокоював мене.

Але згодом мій слідчий поставив мені питання про ОУН, мою участь в ній та про Максимова. Я не думала міняти своєї лінії, яку я виробила ще під час першого допиту в будинку НКВД на вул. Пелчинській. Я спокійно відповіла, що він помиляється, бо до організації я не належала і Максимова не знаю. Слідчий звернув мені увагу теж чемно, але рішуче, що вони не звикли помилятися, і якщо я буду відверта з ними, це буде для мене краще.

На тому наша розмова обірвалася. На дальші запити слідчого я здвигала плечима, або відповідала: не знаю. Він ще якийсь час вовтузився зі мною, переконував, що я роблю дурниці, бо вони й так усе знають. До кабінету заходили інші слідчі, розмовляли, грубо жартуючи з чогось, інколи ставили мені питання. А час минав. Я прагнула чим скоріше вернутися до камери, була втомлена і хотіла спати. Мене дратували меткі рухи слідчих, а їхній сміх здавався мені жорстоким.

Згодом мій слідчий змінив свій тон, кажучи, що він хотів обходитися зі мною по-дружньому, бо думав, що я інтелігентна людина і зрозумію свою абсурдну поведінку. Але довше він не буде панькатися зі мною, бо він має інші методи. І тоді я ще сама його проситиму дозволити мені говорити правду.

Я була повністю свідома засобів, якими вони можуть вимучити з людини зізнання. Але я знала також, що, хоча б я сказала все, чого вони від мене вимагають, вони цим не задовольняться. Вони вимагатимуть більше, і це ніяк не змінить моєї долі. Навпаки, моя совість буде обтяжена, я втрачу особисту гідність і не зможу прямо глянути в очі моїм тюремним друзям. Мої роздуми не були ваганням в тому, яку дорогу мені вибрати, бо про це я вирішила давніше. Скоріше це було постійним утвердженням себе у правильності мого вибору.

Мій слідчий почав лягтися, погрожувати, а інші йому помагали. Раптом він сказав мені обернутися. Я механічно повернула голову і побачила Максимова, який стояв у супроводі двох "чубариків". Я не помітила, як його впровадили. Я відчула, що очі слідчих зосередилися на мені, а в кімнаті запанувала хвилинка повної мовчанки. Вони сподівалися, що раптова зустріч з Максимовим мене зрадить...

За весь час свого перебування у в'язниці я ніколи не могла позбутися болючого, пригноблюючого спогаду тієї очної ставки з Максимовим. Раз-у-раз я поверталася до нього чи серед понурих днів у камері, чи безсонними ночами. І тепер теж, напередодні другого дня нашого процесу, я роздумувала над трагедією злему Максимова. Я намагалася збагнути причину його падіння. Я детально переходила у пам'яті все, що він тоді сказав, що я відповідала, і як реагували слідчі.

Максимова забрали з кімнати і мені здавалося, що розлючені слідчі тепер кинуться як голодні вовки і роздеруть мене. Але вони підійшли до мене ближче і почали грубо глузувати з мене. Вони недвозначно говорили про те, чим я, мовляв, була в організації і що загалом усі дівчата в ОУН потрібні тільки для потіхи хлопців. Я мовчала і крадькома слідувала за рухами слідчих. А вони ще й далі якийсь час насміхалися з мене, здебільшого вживаючи висловів, яких я не дуже розуміла. Під кінець мій слідчий холодно заявив, що він дає мені деякий час на роздуми, і доручив завести мене до камери.

Я повернулася до своїх тюремних подруг з розбитим серцем. Мені так щиро хотілося плакати, що я тільки насилу стримувала сльози. У камері всі спали. Пробудилася Зенка і співчутливими, допитливими очима глянула на мене. Я шепнула їй, що бачила Максимова. Більше не могла сказати. З очей потекли сльози, і мене огорнув невимовний жаль, перемішаний чи то з досадою, чи з люттю і погордою. Я плакала, наче б хотіла сльозами відвернути цю гіркоту, що вскрай переповнила моє серце. Механічно я роздяглася і втиснулася між дівчат на своє місце на сіннику.

Ранок застав мене з відкритими, але вже сухими очима. Мені здавалося, що я заспокоїлася, хоч немов би постаріла душею, здобувши гіркий досвід і водночас втративши щось інше, чого я ще не могла збагнути. У серці залишилося якесь порожнє місце, від якого віяло сумом.

У камері я довго не відпочивала. Приблизно через тиждень, рано вночі мене знову викликали до слідчого. Цим разом мої подруги порадили мені одягти на себе якомога більше одержі, взяти подвійну спідню білизну, светри. А зверху я вдягнула ще й зимовий плащ, так що важко було йти.

Привели мене до знайомого слідчого. Його перші слова були: "Ну, що, вже надумала?" Моя відповідь була одна й та сама: все, що знаю, вже сказала. Знову повторилася ця сама процедура. Насамперед слідчий спокійно повчав мене, що я повинна визнати вину, розповісти всю правду, а далі грозив і ляв. Приходили інші

слідчі і йому помагали. В кімнаті було напалено, дуже гаряче. (Це був кінець листопада, або початок грудня). Я пріла під грубим убранням, лице пашіло від жару і хвилювання, а задиркуватий, злісний настрій слідчих посилювався. Тоді мій слідчий сказав, що приведе до кімнати мого брата, який підтвердить, що я брешу, коли кажу, що не знаю Максимова.

Я дуже зраділа можливості побачити брата, але назовні байдуже відповіла, що згодна, щоб брат говорив про Максимова. Коли брат появився в кімнаті, я миттю кинулася йому в обійми. Слідчий підскочив і відірвав мене, сказавши грубо, що тут, мовляв, не місце для сантиментальних родинних зустрічей, а поважне діло. Я стояла на відстані кількох кроків від свого брата і вдивлялася в його бліде, опухле обличчя, у сумні очі. Слідчий почав допит. На його наказ мій брат звернувся до мене і сказав, що Максимів його шкільний товариш, що він не раз бував у нас і що може я пригадую собі його з того часу.

Мені було так радісно бачити мого брата, що в той момент мене навіть не турбувало те, що він розповідав про Максимова. Я розуміла, що він не міг інакше говорити, бо він вчився разом з Максимовим, а крім того, він міг не здогадуватися про лінію моєї поведінки у слідстві. Він міг не знати, що Максимів мене зрадив. Тому він міг не припускати, що самим підтвердженням мого знайомства з Максимовим, він сам мене може обтяжити. Через це, коли він скінчив, я лагідно відповіла, що не заперечую. Максимів, як сказала, може і заходив до нашої хати, може я його і зустрічала, але не пам'ятаю, мабуть, не звернула на нього особливої уваги.

Слідчий почав кричати, що я так очевидно брешу, що заперечую слова мого брата. Але я ще раз повторила, що Максимова не пригадую. Розлючений слідчий доручив випровадити брата, і я не встигла навіть з ним попрощатися. Тоді я подумала, що справа моя виглядає погано.

У кімнаті було кілька слідчих. Мені казали сісти на стілець під стіною, а вони самі вешталися туди-сюди. Мені паморочилося в голові від їхніх швидких рухів. Перший удар в голову, мабуть, кулаком чи якимсь твердим предметом, завалився на мене блискавично. Голова відбилася від стіни і відразу ж хтось інший поправив з другого боку. Під дикий крик, регіт і лайку слідчі бавилися моєю головою наче м'ячем кілька хвилин. Щойно тоді, коли моя голова відбилася від стіни і по моему цілому тілі пройшов наче електричний струм, так що я на момент одерев'яніла, вони припинили биття.

Тоді повели мене до кахляної печі, що тріщала вогнем і дихала жаром і доручили біля неї стояти. Потім почали кепкувати з мого грубого плаща, кажучи, що за якийсь час я краще зігріюся і буду їх просити дозволу говорити. Водночас веліли мені робити

присідання. Я не ворохнулася з місця. Тоді підскочив до мене слідчий з рудим волоссям, про якого в нашій камері говорили, що він великий спеціаліст в копанні ногами. Він почав раз-у-раз бити мене кулаком по голові і таким чином штовхати додолу, а тоді підбивав ногою вгору. Я рішила, що краще робитиму присідання добровільно. Біля мене стояв один з енкаведистів і відраховував такт. Від печі йшов страшний жар, а мій тяжкий плащ і тепла білизна підвищували температуру. В моєму "превентивному" одязі важко було рухатися, а робити присідання вже поготів. Та іншого виходу я не мала. Час від часу підскакував якийсь із слідчих і повчав кулаком та ногами як треба присідати і підніматися.

Я відчувала, що моя голова розпухає щораз більше. По обличчю струмочком стікав піт, а спідня білизна прилипла до мокрого тіла. Присіданням не було кінця, а мої сили виснажувалися до краю. Що якийсь час підходив мій слідчий і питав: "Максимова пригадала?" Я мовчала. Тоді він наказував прискорювати такт. Я намагалася виконати його наказ. Мені здавалося, що я бездушний манекен. Раптом появився якийсь енкаведист, якого спочатку, мабуть, не було між ними, спинив мої присідання і сказав, що він має щось інше для мене. Я пробудилася від отупіння і побачила, як він взяв зі стола пляшку, витягнув з неї корок, і підступивши до мене, хотів випорожнити її мені за комір. Я не давалася: заслонялася, відштовхувала від себе його й пляшку. Я чомусь подумала, що у пляшці є бензина, і що вони хочуть мене підпалити. Я бачила, як інший слідчий засвітив сірник і йшов з ним до мене. Мене огорнув жах і я рішилася за всяку ціну боронитися. Але той з сірником зупинився переді мною і запалив собі цигарку. Натомість той перший з пляшкою далі присікався до мене. Як пляшка була вже близько від мого обличчя, я не почула запаху бензини і це мене заспокоїло. Водночас мене докраю розлютила його нахабність. У певний момент я рвонула руками плащ і светри і, підставивши йому відкриту шию, крикнула: "лий!" На секунду він сконфузився. Йому, мабуть, більше до вподоби було би взяти мене силою, але відразу ж, з реготом, він приступив до свого діла. Я стояла непорушно, а він, дико сміючись, випорожнив пляшку у моє відслонене декольте. Вода річкою спливала по моєму тілі, по ногах, і біля мене на долівці зробилася калабаня. Поприходили слідчі теж з інших кімнат, показували руками на мокру долівку, сміялися, грубо жартували. Я стояла і люто дивилася перед себе. Тоді щойно я відчула, що мої ноги тремтять, м'язи набрякли, наче відстали від костей. Я дрижала всім тілом і думала, що довго встояти не зможу.

Прийшов мій слідчий і спитав, чи я пригадую Максимова. Я відповіла: ні, не пам'ятаю. Слідчий розлютився, почав матюкатися і, притягнувши крісло, казав лягти на нього. Я не ворохнулася.

Образа, приниження й сором заливали мою душу. А він кричав: "лягай". Я не реагувала. Тоді два енкаведисти схопили мене за руки, кинули на крісло, підняли плащ і почали бити, час від часу викрикуючи: "Максимова знаєш?" Я заплющила очі і в думках говорила молитву. Коли мене підвели, слідчий наказав мені сісти на крайчику стільця біля його бюро. Мені важко було зробити крок. Мої ноги були наче олив'яні, вони мене зовсім не слухались. Слідчий, бачучи, як важко я сунуся до стільця, почав наче мене жаліти, мовляв, я в усьому винна. Але, казав він, якщо я хочу, щоб він відпустив мене до камери, я повинна сказати всю правду. Він же скінчить слідство і ніхто більше до мене не чіплятиметься.

Так промовляючи, слідчий взяв ручку з пером, підсунув мені свої папери і сказав, щоб я підписала протокол допитів. Я відмовилася. Це його дуже розлютило. Він притягнув інше крісло, сів біля мене і почав дрібненько колоти мої стегна пером. Я боронилася, а він колов сильніше і глибше. Що якийсь час він підсовував мені протокол до підписання. Він дуже хотів закінчити, як він казав, "забаву" зі мною. Я мовчала і всією душею прагнула повернутися до камери.

По якомусь часі слідчий піднявся, пішов до свого бюро і почав щось писати, перегортати папери, а тоді телефоном викликав двох "чубариків" і казав їм завести мене до камери. Та я не могла ступити ні одного кроку. Вони взяли мене під пахи і поволокли зі собою. На дворі вже був день. Один "чубарик" сказав мені начебто знехотя, щоб мені в камері клали компреси на ноги. Я відчула в його голосі нотку співчуття і була йому за це вдячна. Я знала, що я не перша і не остання, яку йому доводиться ось так тягти з допиту до камери і усвідомлювала, що деякі мої подруги пройшли крізь гірше. Але я теж не була певна, чи це мій останній допит.

Не минуло й півтора тижня, як мене знову викликали. Я була здивована, бо це було по полудні, коли на допити не беруть. Однак, з поспіхом і з хвилюванням я вдягнула на себе якнайбільше одягу. Але цим разом "чубарик" повів мене іншою дорогою, аж до дверей, на яких було написано: "Прокурор". Ми ввійшли до просторої кімнати з великими вікнами, через які вливалось ясне денне світло. Я роздивилася, і моє око приємно вразило елегантне влаштування кабінету з великим бюроком та м'якими фотелями під стіною.

Прокурор, років біля сорока, представився мені і чемно попросив сідати. Почав розмову про моє навчання, про пляни після закінчення. Він пригадав мені можливості, які дає мені радянська влада, про моє безплатне навчання. Він згадав моїх батьків, їхні надії на мене, та інше, про що я за останні місяці чула

не вперше. Тоді він висловив здивування, чому я відмовляюся сказати правду, чим наносу шкоду собі і моїм рідним. Усю бесіду вів прокурор сам, я слухала і тільки зрідка щось додавала. В міжчасі прокурор відпсвідав на телефони, до нього приходили енкаведисти з якимись справами, приносили папери, які він переглядав, а я сиділа далі. Увійшов "чубарик" і приніс на підносі тарілки з їдою та поставив на краю бюрка, недалеко від мене. Їжа була тепла, і від неї йшов приємний запах, що немилосердно драгував ніздря і викликав корчі в моєму порожньому шлунку. Час мені здавався вічністю, але я змушена була чекати, щоб цей театр швидко закінчився, щоб я вернулася до камери. Одначе прокурор не поспішав. Він не брався за їжу, яка стигла, але відкрив якусь папку і, перегортаючи окремі листки, підсунув їх мені з чемною просьбою підписати, мовляв, це протокол з моїх зізнань. Я відмовилася. Тоді він далі спокійно, але вже більше рішуче заявив, що це моя остання нагода рятувати себе і моїх рідних. На це я з хвилюванням відповіла, що оце вже довгий час від мене вимагають взяти на себе вину за щось, чого я не вчинила, і що я вже зовсім безпомічна, коли вони не ймуть мені віри. Тут, мабуть, прокурор зрозумів, що йому зайво витрачати на мене час. Він згорнув папку, покликав "чубарика" і наказав завести мене до камери. Там я розповіла подругам про свою дивну пригоду з прокурором. Ні тоді, ані пізніше, аж до самого процесу більше нікого з нашої та сусідньої камер до прокурора не кликали.

На цьому закінчилося моє слідство і мене вже залишили в спокою. В результаті я знала, що, крім зізнань Максимова, слідчі не мали на мене ніякого доказового матеріялу. Тому й передумуючи все, що сталося зі мною від дня арешту аж до початку процесу, я надіялася, що, хоч засуду мені не минути, він не повинен бути надто суворий. Але не так думали мої судді.

Кінець буде.

ІВАН ГЕЛЬ ПРО УМОВИ УВ'ЯЗНЕННЯ

КОМІТЕТОВІ ПРАВ ЛЮДИНИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

від політичного в'язня ГЕЛЯ Івана Андрійовича, українця, 1937 року народження, засудженого на 15 років позбавлення волі за свої переконання, за Слово.

Прошу Комітет прав людини зареєструвати і розглянути нижченаведений матеріал як офіційний документ — свідчення очевидця про злочини російського комуністичного імперіалізму супроти людини і людяності. Прошу засудити і проголосити бойкот т. зв. СРСР. Для такої ж мети прошу переслати документ до всіх держав-членів ООН, до Мадридської конференції 1980 року, до Європейського парламенту, організації Міжнародна Амнестія, Міжнародного суду та інших міжнародних організацій і слухань.

Шановний Пане Голово!

Вінстон Черчіл свого часу сказав таке: якщо хтось хоче визначити рівень цивілізації певної нації і ступінь демократичності її держави, йому слід вивчити або особисто ознайомитися, як ця нація й ця політико-державна система утримує своїх в'язнів.

Буття в'язнів — справді точний [...] * критерій, всеосяжний показник для визначення рівня цивілізації, розвитку, культури, демократичності тієї чи іншої нації, її державних устроїв.

Я — в'язень. Сьогодні я ув'язнений в новоствореній "установі" [...] особливого режиму. Отож, кому, як не мені знати, в яких умовах утримують в'язнів. Я знаю це не з теорії, не з радянських чи інших джерел інформації — я щоденно, сохвилини відчуваю на собі рівень "духовної культури", "порядности" тюремної влади і ступінь "демократичности" радянської державно-політичної системи. Спробую задля гуманнішого ставлення до умов нашого

Текст самвидавного документу друкуємо в перекладі з російської мови.

* Тут і далі трьома крапками в квадратних дужках позначено нерозбірливі місця або пропуски в одержаній копії.

життя, задля всіх людей в СРСР, — бодай пунктирно (весь жах нашого життя важко змалювати в сухому документі) ознайомити вашу високу компетентну організацію з реальним [...] утриманням в'язнів новоствореної установи МВД.

У цьому документі я не порушуватиму питання про неправомірність мого арешту, суду і довготермінового, 15-річного позбавлення волі за *переконання*... Строк незаконного ув'язнення наближається до кінця. Сподіваюся тільки: в цивілізованих, вільних, демократичних державах за СЛОВО не судять.

Проте, мене і багатьох моїх товаришів судили і продовжують судити. Але тоді, відповідно до нашого суспільного становища і характеру діяльності, за яку нас позбавили волі, нас, як *українських націоналістів*, повинні утримувати на території України і дати нам статус *політичних в'язнів*.

У СРСР ця загальноприйнята норма як не існувала, так і не існує. Вона досі не є законодавчо визнана, хоча політичні в'язні, як бачимо, є; хоча Міжнародний пакт про громадянські та політичні права став юридично обов'язковою нормою; хоча — додамо — питання про надання такого статусу багато людей порушувало неодноразово. Я, наприклад, ще 15 жовтня 1974 року вперше порушив це питання у відповідному документі, в якому особисто сформулював багато (близько 15) вимог. 30 жовтня того самого року я склав документ з вимогою надати мені статус політв'язня і відтоді щороку, 30 жовтня в День радянського політв'язня, повторюю цю вимогу.

Але статусу політв'язнів нам дотепер не надали. Ба більше, брутально порушуючи елементарні, загальнолюдські норми, забирають те, чого досягнуто в другій половині 1950-их і на початку 1960-их років, ущерть "закручують мутри", намагаючись повернутися до практики 1930-40-их років, ураховуючи, звичайно, найновіші досягнення техніки, зокрема підслухування, і науки, в тому числі — психології.

Ось перший приклад сваволі. За вироком суду мене повинні утримувати в т. зв. "виправно-трудої колонії" особливого режиму. Треба визнати, що від 1972 року донедавна, себто протягом майже 8 років, мене утримували, хоч і в надзвичайно важких умовах, порушуючи права і норми утримання в'язнів, у таборі особливого режиму.

Але наприкінці лютого 1980 року під грифом "операція виняткової державної важливості й такої самої секретності" мене, точніше, всіх в'язнів табору, етапували з відомої Мордовської ЖХ-385/1-8 до Пермської області, селища Кучіно, установи ВС-389/36-1.

Повторюю: я — син України, її громадянин і повинен перебувати на території мого народу, в компетенції української влади. Проте, виходячи з політичної реальності, себто з колоніального

становища України, цілковитої відсутності суверенітету, отже неспроможности нинішньої адміністрації самостійно робити рішення в обороні своїх громадян, урахувуючи [...] тотальну централізацію, узурпацію влади Москвою, припускаю: переведення в'язня з одного місця до іншого — право виконавчих органів московського МВД. Це право, однак, в жадному разі не включає також права змінювати *режим утримання*, що був визначений вироком, себто зазіхання (навіть у такій тоталітарній і безправній державі, як СРСР), органів МВД на прерогативи суду. А нас запроторили, без найменших юридичних підстав, до *спеціальної тюрми особливого режиму й утримують на надзвичайно суворому в'язничному режимі*.

Що ж являє собою Кучінська спецтюрма особливого режиму?

Розпорядок дня, режим, розміщення людей

У лікарнях, армії, таборах, в'язницях, себто в місцях, де сконцентрована певна кількість людей, запроваджують відповідний розпорядок дня і режим співжиття для зручності організації праці та відпочинку, забезпечення інтересів кожної людини, рівноправності всіх мешканців, створення та підтримання нормального психологічного клімату і т. д. і т. д., відповідно, звичайно, до специфіки кожної установи, її завдань, функцій.

У місцях позбавлення волі — в таборах, тюрмах і, звісно, в *тюрмі особливого режиму*, запроваджують розпорядок дня в'язнів. Режим їхнього утримання має і іншу мету — насамперед, як правило, є дуже зручною формою і одним із найсильніших та найефективніших засобів тиску на людей. Сьогодні це робиться втончено і зі знанням справи.

Сну, наприклад, нас формально не позбавляють. Однак усі вісім годин у камері горить яскраве світло. Офіційно воно називається "нічник", призначений для постійного нагляду тюремників. Але цей, м'яко сказавши, "нічник" прожектерного типу випромінює світло просто в очі людей, які лежать. Досить прокинутися або сонному незручно повернутися, як різке світло надовго виб'є людину зі сну. І так декілька разів на ніч, кожної ночі. Про вплив світла на зір людини, що спить, годі говорити. Спроби заліпити око прожектора тонким папером, щоб бодай дещо зменшити яскравість лампи, кваліфіковано, як "грубе порушення режиму". Кілька разів погрожували репресіями, а паперову заслонку наглядачі здирали (тут їх чергує четверо, а в Мордовії було два наглядачі). Вони після "відбою" з галасом удиралися до камери "для перевірки": чи нема паперу на пляфоні. Перемогли, звичайно, ті за ким "бундючність сили, право на сваволлю", — тюремники. Тепер уже всі "сплять" із світлом прожектора, скерованим у

очі.

З тим самим успіхом наглядачі безцеремонно товчуться вночі в коридорі. Причини різні, але, насамперед, роблять вони це знічев'я. Але на зауваги, що перешкоджають спати, вони реагують хворобливо, зверхньо, нетерпимо, злісно: "Ви нам не кажіть, як поводитися, це наша справа, що ми робимо в коридорі; ми тут на своєму місці" і т. п. Після таких реплік, на "доказ того, як заподливо вони працюють", металева покришка "очка" торохкотітиме майже безперервно до самого ранку.

На сигнал "під'їом", якщо в'язень відразу не схопиться — "порушення режиму". Про це складають "акт".

Після сніданку — "перевірка". Ця суто формальна церемонія — дресирування на покірливість, як у арміях деспотичних режимів муштра лав — засіб утовкмачування рефлекса бездумно-автоматичного підкорення, сліпого виконання наказів. "Перевірку" роблять наглядачі, які постійно тут чергують. Їх добирають за злістю й завзятістю. Вони чудово знають усіх в'язнів і, відчиняючи двері камер, крізь великі ґрати в дверному отворі бачать кожного і можуть усіх порохувати. Проте "цвях" перевірки не в підрахунку людей, а в тому, що в момент перевірки людина мусить стояти перед наглядачем майже "на струнко" і бути одягнена за всією формою. Це відбувається двічі на день. Не зробиш цього, або не будеш одягнений "за формою" в момент перевірки — "грубе порушення режиму", демонстрація непокірності. Кожний такий випадок записується до "акта". А складений на в'язня "акт" має статус офіційного документу, який є "документуванням і мотивацією" для "покарань": позбавлення побачення, що означає не бачити рідних два роки; позбавлення права придбати в тюремній крамничці харчів на 4 карбованці протягом одного місяця, а для курців — це бути без тютюну, який можна придбати тільки за ці гроші [...]; запроторення до карцера на 15 днів, що означає сидіти напіводягненим у вогкому боксі розміром 3-4 квадратних метри, де температура (навіть улітку) не переходить 10° С, де не вільно читати, курити, де вдень немає на чому сісти, де годують тільки щодругий день, де, щоб не застудитися, треба весь час рухатися, а на це немає ні місця, ні сил.

Позбавлення права купувати харчі, запроторення до карцера з харчуванням щодругий день — застосовування фізичних засобів впливу (морення голодом, холодом, безсонням) заборонене міжнародним правом.

Причин для репресій владі ніколи не бракує. Їх легко знайти. Так, наприклад, М. Євґрафова позбавили права купувати в парку тільки за спробу зварити чай, який діставати в'язням дозволено, хоч у дуже малій кількості. Але зготувати його, щоб отримати

повноцінний продукт, не дають можливості. В'язневі С. Корехову наглядач вилив уже готовий чай [...] ще декілька вчинків сваволі змусили Корехова оголосити голодівку протесту, а декілька днів пізніше заявити про перехід на статус політв'язня. Проте ці відважні кроки в'язня сумління спричинилися до нових репресій. Корехова запроторили до карцера. Там, звичайно, недовго провадитимеш голодівку.

Олексу Тихого позбавили побачення за спробу відпустити невеличкі вуса — національний символ українців. В'язня Бондаренка виписали з лікарні й хворого запроторили до карцера за протест (карикатура на медиків) у зв'язку з поганим лікуванням. Автора цих рядків ще в Мордовії позбавили побачення тільки за те, що домагався продовження лікування хворої (всохпої!) руки. Та це не єдиний приклад. Більше кричущою сваволею є дії місцевої адміністрації. Постановою Мордовської влади я був позбавлений загального побачення задля знущальних [...] неправдиво витлумачуючи цю постанову, мене позбавляють, себто просто свавільно не надають ще й тривалого [...].

Усі факти репресій наведено, по суті, лише з однієї камери. Це не значить, що їх немає більше. Про інші мені просто невідомо, бо між в'язнями кожної камери є цілковита ізоляція. Привезли, наприклад, до в'язниці О. Бердника, а ми не знали про це нічого понад два тижні! А ось іще ілюстрація до того, як ретельно нас захищено не тільки від зовнішнього світу, але один від одного, крім двох своїх співкамерників, роздавальника їжі, приймальника продукції і лазника (на трьох останніх можна дивитися, але, боронь Боже, не заговорити до них! Вони ж, крім того з-під вишака* і дуже залякані). Я від часу виїзду з Мордовії і до цього часу нікого з в'язнів — а тим більше з друзів — не бачив! Таким чином, протягом довгих місяців, люди, яких кожний з нас день-у-день зустрічає, це тільки двоє в'язнів, чотири (!) наглядачі плюс два-три тюремні офіцери! І цей герметично закритий, як від зовнішнього світу, так і всередині, тюремний бастион найменували, з притаманною цій системі макіявеллівсько-більшовицькою підступністю і лицемірством — "колонією". Адже навіть попереднє місце нашого ув'язнення в Сосновці неправомірно було зачислити до категорії таборів. За багатьма ознаками це була тюрма. А кучинський страхітливий "винахід" — у буквальному сенсі слова ДУШОГУБКА нервовостресової і вакуумно-ізоляційної дії.

Якщо ж, наприклад, спробувати хоч зрідка порушувати створений навколо кожного з нас вакуум [...] тугу за спілкуванням, за звичайним людським словом і, під час прогулянки, заговорити до товариша з іншої камери — встигнеш сказати лише кілька

* Від "вишак" (жаргонне) — вища міра покарання. — *Ред.*

слів — втратиш, як мінімум покарання, прогулянку: покарають тих, що говорили, а то й цілу камеру (з метою "впливати" один на одного за позбавлення прогулянки), виведуть із т. зв. прогулянкового дворика. І, зрозуміло, складуть акт. Говорити з камер, житлових чи робочих, теж неможливо: щоб чути один одного, треба підвищувати голос або кричати, а за вікнами пильно стежать і наглядачі і солдати з вишок, а між вікнами [...] щити. І, певна річ, намагання говорити з сусідніми камерами кваліфікують як "грубе порушення режиму", яке підлягає санкціям. Щоденно кожного з нас щонайменше двічі обшуковують. Крім цього, декілька разів переганяють через "міношукач". Житлові й робочі камери обшуковують не тільки дуже ретельно, але й занадто часто і запобігливо — все перемішати, перерити, перевернути. Це вважається "добрим засобом" психологічного тиску. Обгортки всіх книжок порізані, розпанахані — шукають антирадянщини. Чорнильні ручки поломані — по-варварськи розкручують їх, намагаються знайти "писанину".

У щільно закритих маленьких робочих камерах, нас, себто мешканців кожної окремої камери, тримають від 7.30 до 16.30. Це — робочий час, роботи примусової, на державу. Всі інші наші потреби — після п'ятої години. Час на годинну прогулянку призначений тільки "після п'ятої". Треба до лікаря — тільки "після п'ятої", до цензора — "після п'ятої". Виклики до начальства — "після п'ятої". І так у всьому. Навіть лазню призначено на неділю, щоб заповнити час, розмежувати його. На відпочинок, читання, особисті потреби залишається півтори-дві години. Розпорядок дня може бути порушений і порушується тільки за рахунок нашого часу, коли йдеться про інтереси другої сторони — тюремників, його дотримується з винятковою [...]. Ба більше, тут виявляється максимальна ініціатива і винахідливість, скерована на те, щоб іще більше забрати нашого часу, ще обмежити, "затиснути". Мета — "технічними засобами", себто постійним завантаженням різними заняттями, "знешкоджити антирадянщиків".

Найбільше часу і сил нашого відпочинку можна було б використати для праці з книжками, самоосвіти. Але нас цього позбавляють, бо головна мета — не допустити "антирадянської писанини". Місцевий [...] куратор так і сказав: "Усе, Іване Андрійовичу, у нас продумано, усе відпрацьовано. Пощо ж тоді ув'язнювати людей, щоб давати їм можливість тут робити те, що вони робили на волі".

Справді, враховано все, відпрацьовано до найменших нюансів. Було б не дивно, якби таку всеосяжну, скрупульозну роботу, всебічну підготовку виконали американці, євреї чи німці: але росіяни! А втім, саме рафінованість у насильстві й жорстокості не вимагають особливого розуму та цивілізованості. І досвід

тридцятих-сорокових років став не тільки російським національним надбанням, але й живою традицією, напрямком до дії. Треба пам'ятати, що жорстокість, підступність і лицемірство, успадковані від монголо-татар, давно стали визначальними національними рисами росіян, а тим більше, російських комуністів і тюремників!

Я, наприклад, тільки двічі зустрічався з [...] Фйодоровим, начальником режиму нашої тюрми і табору ч. 36, і кожного разу майор з пієтетом, гордістю, навіть з патосом виголошував: "Я в цій системі з 1950 року". Всього дві розмови, але можна було помітити, яким самозадоволенням опромінювалося обличчя Фйодорова, коли він [...] свідомо підкреслював [...] служби [...], гордість за те, що встиг послужити [...], що засвоїв лекції жорстокості тих років. Так, ця людина на все життя засвоїла "методи" Сталіна та його головних помічників і вміє скористуватися з них, застосувати на практиці! І, мабуть, дуже потрібний сьогодні такий, місцевого масштабу, Малюта Скуратов, коли після 30-річної служби його ще не післи на пенсію, а тримають на посаді начальника режиму табору ч. 36 і "приписаної" з метою конспірації нашої спецтюрми.

У Мордовії питання розміщення людей по камерах вирішували, як правило (щоправда, не завжди), самі в'язні. У більшості випадків люди в камерах добиралися за принципом взаємної приязні і подібності характерів, духовних і моральних потреб. Тут це право від нас забрали. Навіть більше, при доборі й розміщенні людей намагаються довести нервову напруженість до краю, створити нестерпну атмосферу в камері. Для адміністрації вихідним пунктом і визначальним критерієм вирішення цього дуже важливого для в'язнів питання є психологічна несполучність характерів, різниця в моральних принципах, переконаннях, діяльності. У наслідок такої витонченої роботи і завдяки справді комуністичній "гуманності та моралі" в кожній камері змушені разом жити (а перебувати разом треба 24 години, нікого іншого не бачити, ні з ким, крім співкамерників, не спілкуватися) людина, що глибоко вірує, з активним, войовничим атеїстом, той, хто співчуває євреям за їх страждання та жертви під час війни, близький духові Ізраїлю нашого часу із засудженим поліцаєм або юдофобом сьогоднішнього типу; лагідний, який любить спокій, читати чи писати, з колишнім злочинцем, назагал порядним в'язнем, який, однак, не зумів змінити своєї давньої психології, агресивності [...] панівним у кожному реченні, як незаперечний аргумент, російським триповерховим матюком; дбайливий педант з людиною байдужою до чистоти й охайності і т. д. і т. д.

Нас, українців, тероризують подвійно: відірвавши від рідного середовища, землі і мови, депортували в глухий закуток Росії, під-

дають посиленій ізоляції — О. Бердник, Л. Лук'яненко, О. Тихий, автор цих рядків сидять у різних камерах, отже, тугу за Україною, найвищу людську потребу перебувати, жити на Батьківщині, говорити по-українськи і з українцями перетворили на нестерпні моральні торттури. Протягом усіх довгих місяців я не міг вимовити вголос, ні почути жадного українського слова! Вдень і вночі, без найменшого передиху, навколо нас, українців, чужинецька специфічна російська атмосфера і ми, українці, задихаємося, як від отруйних речовин з нервово-паралітичною дією від усього російського — матюків, нетерпимости і насильства, лицемірства і підступности, гістерії та постійних крайнощів. Ще раз повторюю — як українці, ми маємо право і повинні жити в українській атмосфері, серед українців — людей моїх переконань, моєї мови, віри! А нас щільно ізолювали один від одного. І роблять це з неприхованим, зловмисним цинізмом, здійснюють із злочинно злісною наполегливістю. Особливо пильну увагу зосередили на тому, щоб ми навіть випадково не зустрілися. Наглядачі дістали в цій справі точні інструкції і демонстративно показують свою пильність і запопадливість. Але запопадливість, із якою тюремна влада намагається зберегти все це в таємниці, свідчить також, що вона розуміє злочинність і ницість своїх дій: бож тероризувати, знущатися з безправних і беззахисних, як діти, людей — насправді апогей ницости!

Таким чином, факти свідчать, що перед перевезенням нас до Кучінської спецтюрми все було ретельно продумано: розпорядок дня, режим, розміщення людей по камерах. Враховано навіть індивідуальні особливості характерів в'язнів. Усе зважено, все використано! Тільки не з założення унітарної, загальнолюдської [...] і норм права, не з метою створити нормальні, чи бодай стерпні умови життя. Ні! Мораль тут інша — комуністична, і цілі теж — комуністичні і прямо протилежні гуманним, людським: створити найнестерпніший психологічний клімат і, в наслідок такого компетентно організованого, цілодобового фізичного і морального тиску, знищити здоров'я, висушити мозок, довести людей до граничного нервового виснаження, до максимально можливого отупіння.

Листування

Відомо, яке величезне значення в житті людей має спілкування, листування. Відомо, що значення листування в сто разів більше для політ'язнів — людей цілковито ізольованих [...].

Ось кілька прикладів. Мій березневий лист був сконфіскований тільки за те, що в ньому я написав про переведення нас, подав дату виїзду із Сосновки і дату приїзду до Кучінської тюрми.

І хоча мої рідні вже знали, що нас перевозять, формула говорила: "інформація, що не підлягає розголошенню". На мій травневий лист (ось показник того, скільки перехоплюють листів: за три місяці — два листи, а всього їх 12 на рік) був складений акт про конфіскацію з формулюванням: "підозрілий за змістом". Коли ж, попередивши тюремників, що у разі спалення листа оголошу тривалу голодівку протесту, а коли це не дасть результатів, зроблю спробу самоспалення, я зажадав доказів "підозрілості" змісту, радше, сам довів, що в листі немає підозрілого за змістом матеріалу. Цензура, діставши, очевидно, завдання конфіскувати листа, або спровокувати мене на необдуману дію, ухопилася за нову формулу: "підозрілий за виконанням". Підозрілими виявилися кілька слів написаних великими буквами і деякі окремі, товстіше написані букви [...]. Що-що, але перевіряти тут уміють і мають найсучаснішу апаратуру. Але, виявляється, треба було затримати листа, щоб відвернути увагу від інших проблем, отже, загострити нервову обстановку, довести до стресового стану. Тільки рішучі дії врятували цього листа. Але таке буває рідко.

Лист дружини, Марії Гель, з формулюванням "умовності в тексті" був сконфіскований через одне речення: "Занко замість до рідних поїхав у Пермь". Цензура свідомо або через неохайність випустила українське слово "замість" і вийшло: "Занко до рідних поїхав у Пермь". Таким чином знайшли "умовність", бож яких рідних має З. Красівський у Пермі? До того ж, туди його повезли під конвоем, при чому до сусіднього табору, де працюють [...] люди. Неперебірливість російсько-більшовицьких чиновників (усіх — зверху донизу) в засобах, методах, моралі дійсно безмежна і саме через свою аморальність вони не можуть зрозуміти, що навіть з метою конспірації дружина не могла б — це неприємно і аморально — назвати тюремників родичами. Але факт підозрілої [...] свідчить, що саме комуністи, там де їм потрібно, так і вчинили б. Цією безпринципністю, макіявеллізмом, аморальністю вони й страшні для людства. З другого боку, показова і психологія тюремників, і "умовності", які стають причиною конфіскації листів. Одну з них — речення про Красівського — випадково вдалося пізнати, і вона свідчить про вигаданість мотивів, підтасування фактів з метою знищення листів. Але впродовж двох перших місяців мені віддали тільки один лист від дружини, а тепер уже відомо, що вона за той час вислала... дев'ять листів! Один із дев'яток! На решту мені прочитали акти з вищенаведеними формулюваннями. Які "мотиви", "мораль", "методи" ховаються за тими формулюваннями, ми щойно мали можливість побачити.

Ще один факт. Листи від матері та племінника (за два місяці близько 15) сконфісковано з формулюванням: "умовності в тексті". Сконфісковано всі до одного. Обурений цим, автор цих рядків

зумів навіть тюремникам довести, що мати і племінник не належать до людей, які можуть користуватися умовностями для передавання інформації. Після того кілька листів пропустили. Коли ж знову почали конфіскувати, [...] підбирали інші формулювання. Проте, безперечно, також надумані. На протести про незаконність конфіскації, цензорка-капітан, певна, що її слова не вийдуть поза кабінет, цинічно сказала: "Ми визначаємо 'умовності', ми визначаємо, що і скільки вам належить знати".

Повторюю: через ізольованість між камерами, приклади конфіскації наведено тільки з власного "арсеналу", але я не є винятком. Аналогічна ситуація з листуванням О. Бердника, Б. Гаюскаса, Л. Лук'яненка, О. Тихого, Ю. Фйодорова та інших. Отже, справа не в "умовностях", не в заборонених новинах — таких, як правило, не буває. Тотальна конфіскація листів має меті інше: цілковито ізолювати від зовнішнього світу, систематично завдавати в'язням сумління моральних страждань, максимально зменшити наплив листів і, тим самим, звести до мінімуму моральну підтримку широких кіл громадянства, зміцнити деструктивний вплив часу для відчуження нас від родичів, близьких, друзів, і таким чином — перешкоджаючи навіть обмеженому листуванню — довести до розриву родинних і дружніх зв'язків, до герметичної ізоляції від усього зовнішнього світу.

Побачення

Бачитися зі своїми родичами без присутності на побаченні наглядачів ми маємо право тільки раз на рік. І все таки ці нечасті зустрічі є не тільки одним із засобів утримання родинних зв'язків і збереження сім'ї, але, водночас, вони є для нас вікном у світ і головне — єдиною нагодою вільно (попри, звичайно, підслуховування) обмінятися інформацією. Це означає що в інформаційному голоді, який ми постійно [...] об'єктивна, вичерпна, обопільна інформація, особливо про пульсацію суспільного життя в цілому і політв'язнів зокрема, є міцною моральною підтримкою для в'язнів сумління і найстрашнішим, найбільш небажаним як для репресивної влади (яка патологічно боїться проникнення інформації, що викриває умови утримання політв'язнів, створені з метою тиску і знущання з них), так і в цілому для репресивних, тоталітарних державно-політичних режимів, які існують і втримуються тільки при допомозі апарату насильства.

Саме через страх — аби нелюдські умови нашого життя не стали надбанням громадськості — тюремна влада з превентивних міркувань позбавляє людей і цих нечастих побачень з родичами. Сваюля щодо особистих побачень по суті безпрецедентна. Втримати її на рівні [...] в панівній системі кругової

поруки дуже легко. Робиться це просто. Як тільки в "невигідного" (себто безкомпромісового для тюремників) в'язня наближається дата особистого побачення, адміністрація (а слідкує вона за таким в'язнем особливо пильно) відразу знаходить "солдатську" причину і позбавляє його побачення.

Коли ж це налагоджений механізм вчасно не спрацьовує (і таке буває: тюремники — бюрократичні чиновники), діяти починає явний цинізм: буквально на очах у людини починають пересмикувати карти. Картами [...] фактів, і почуття цілковитої безкарности, вседозволености, всевладности.

Ось ілюстрація. Суботньої ночі, 1 березня, нас у великій таємниці привезли до Кучинської тюрми — забрали з горезвісної Сосновки. І вже в понеділок уранці, 3 березня, почалися спішні виклики в'язнів перед лице всієї адміністрації, а відтак — просто до кагебістів для т. зв. ознайомлення. І перше, про що мене запитав високий начальник місцевого управління КГБ Афанасов, було: "побачення є?" Не встиг я відповісти, як кагебіст Тюрин, який до того часу стояв мовчки, покваліфівся з характеристикою: завзятий націоналіст, перебуває в дуже близьких стосунках з Лук'яненком, Тихим, Гаяускасом, Фйодоровим, належить до найактивніших, організує різні ворожі акції, від нього і Лук'яненка, як правило, залежать ті чи інші рішення; як порушник — побачення позбавлений.

— Ні, не позбавлений, — заперечив я. — Особисте побачення мені належить, я позбавлений короткочасного, загального. Сподіваюся, що тепер, за місяць до побачення, ви мене не позбавите його?

Після цього на мить запанувала "мертва сцена", немов у гоголівському "Ревізорі". "Тільки не тепер", — вирвалося у Афанасова і мені стало ясно, що й це побачення спробують мені забрати. Отямившись, Тюрин починає виходити зі скрутної ситуації, звичайно, крутіством.

— Короткочасного побачення ви вчасно не взяли і втратили на нього право, тому ви позбавлені не загального, а особистого.

— Це вам так хочеться. Але це не так, — заперечую я. — Мене позбавили чергового побачення, чергове ж — загальне, і реченець на нього ще не закінчився: мене позбавили 6 лютого, а від 8 жовтня до 8 квітня 1980 року — реченець, в якому черговим побаченням є загальне, і щойно після 8 квітня прийде право на особисте.

Кагебістам нема чим відбиватися, і Афанасов, заспокоюючи мене, резюмує:

— Добре, Гель. Тепер позбавляти вас побачення не будемо, але те, що ви сказали, звіримо з документацією фактів.

А кілька днів пізніше, підлеглий Афанасову місцевий кагебіст

Черкасов ставить крапку над "і":

— Як обіцяв мій начальник, ми не будемо позбавляти вас побачення, але після перевірки виявилось, що ви позбавлені саме особистого побачення.

— Алеж це незаконно! — обурююся я.

— Гель, розуміння законів у нас діалектичне і кожна сторона тлумачить їх на свою користь.

Такий був кінець розмови.

15 чи 16 квітня тюрму відвідав заступник прокурора Пермської області Язев. Йому викладено фактичний бік справи.

— Якщо все, що ви сказали, відповідає документам, ви дістанете побачення.

16 квітня начальник тюрми Долматов повідомив:

— Пишіть, Гель, до рідних, хай приїжджають на побачення. Вам воно належить.

Телеграма про виклик дружини була вже складена.

Проте, 22 квітня мене повідомили про нове рішення: "адміністрація, проконсультувавшись з управлінням МВД (читай — з КГБ) в справі вашого побачення і діставши підтримку своєї позиції, скасовує відновлене прокурором право на побачення; прокурора повідомлено і він погоджується з цим рішенням".

Ось яка "діалектично гнучка" радянська "законність".

Усі попередні рішення про позбавлення мене побачення (а рідних я не бачив уже три роки!) були також зроблені виключно з превентивних міркувань, себто з метою унеможливити проникнення інформації про життя політв'язнів, себто на підставі зфабрикованих порушень режиму. Таким чином, уже впродовж трьох років мене свідомо позбавляють можливості раз на рік побачити дружину, доньку, матір. Приблизно стільки ж років, або й більше, з тих самих причин, не мали особистих побачень Тихий і Фйодоров. Тихого демонстративно позбавили побачення вже тут. Понад два роки не мали побачення Лук'яненко та інші в'язні. Безперечно, аналогічна ситуація і в таборах суворого режиму.

Як бачимо, адміністрація всіх політичних "установ" дуже добре розуміє, якою великою неприемністю для радянського режиму є проблема прав людини і як репресивна підпора режиму намагається зробити свій внесок у придушення прав людини, і в питанні про надавання побачень [...] панує вже не перший рік. Але рік 1980 — особливий, це рік Олімпійських ігор, Мадридської зустрічі. І тут, у герметично ізольованій від зовнішнього світу тюрмі, майже не приховують, що саме з цих причин, а також через цілковите викриття репресивного режиму, який [...] і через міжнародну ізоляцію т. зв. СРСР, яка дедалі посилюється, — Сосновський табір поспішно переміщено на Урал і трансформовано в тюрму. Не приховують, що метою переміщення було — захвати

нас далі й глибше, ще більше ізолювати від зовнішнього світу, і в уральських нетрях, де "закон — тайга, а [...] — ведмідь", створюючи нестерпні умови побуту, завдаючи таких самих [...] страждань, знущатися з в'язнів. Не приховують, що не з огляду на порушення, а з превентивних міркувань. З метою не допустити просочення інформації нас позбавляють побачень і конфіскують листи. Через озлобленість і почуття помсти вкрай загострили режим утримання.

Праця. Умови праці

Функціонування репресивних "установ" МВД основане на застосуванні примусової праці. Відмова від праці несе за собою повсякчасні знущання, які, по стуті, перетворюються на сповільнене вбивство, на демонстрацію залякування всіх [...] в'язнів. І це стало [...] "роботою" адміністрації: примусова, надзвичайно дешева праця в масштабах держави — випробуваний і економічно вигідний засіб режиму в накопиченні валової продукції, в рості економіки.

Так було завжди. Але навіть у страшні роки т. зв. культу особи, використання примусової праці регламентовано певними правовими нормами. Щоправда, здебільшого, в теорії, бо позбавлення волі означало не тільки цілковиту ізоляцію на довгі роки, але й немилосердний тиск на людину фізичними та моральними засобами, жорстоку експлуатацію та виснажування її примусовою працею. В наш час ситуація практично мало що змінилася і все ж певні правові норми існують. Їх бодай декляровано. Так, наприклад, згідно з чинним законодавством, в'язням сумління, як і всім іншим в'язням Кодекс законів про працю нібито ґарантує деякі права, в тому числі:

а) право на технічно й медично обґрунтовану *нормальну* (а не волюнтаристично обмежену тюремною адміністрацією) *площу* виробничого приміщення, з забезпеченням на цій площі потрібних для роботи людини, її здоров'я, її життя, санітарно-гігієнічних умов;

б) право на обґрунтовані норми виробітку і ґарантований мінімум заробітної платні, себто грошову винагороду бодай приблизно адекватну витраченим зусиллям і праці;

в) право на підсильну для людини працю, не тільки з погляду її фізичної важкості, але й здійсненности норм виробітку, себто право на забезпечення такою працею, яка, враховуючи стан здоров'я працюючого, його вік, його біологічні можливості, все ж таки забезпечувала б йому ґарантовану тарифну ставку оплати праці.

Перелічені пункти як норми права — універсальні за значенням і обов'язкові не тільки на підприємствах з вільно-

найманою робочою силою, але й на підприємствах МВД, де виробничі відносини базуються на рабській, примусовій праці.

Проте, тюремна адміністрація визначила нам інші умови праці, керуючися не нормами Кодексу законів про працю і не економічною стороною праці. Своє завдання вона бачить у тому, щоб якнайбільше виснажити т. зв. особливо небезпечних державних злочинців, себто нас, політв'язні. Саме в цьому полягає мета тюремної влади, бо як інакше можна пояснити умови праці, що їх створила для нас адміністрація?

Мене і двох моїх співкамерників (в аналогічних умовах працюють також інші в'язні) запроторили в щільно закриту камеру розміром 7 кв. м. і примушують у ній постійно працювати, немов у цеховому приміщенні, вважаючи її величину нормальною. На цій, з дозволу сказати, "виробничій площі" стоять три столи-верстати, три табуретки, скриньки з деталями для роботи, скриньки з нашою готовою продукцією, плюс... вбиральня. І тут ми перебуваємо без виходу близько дев'яти годин на день, бо й під час обідньої перерви перебуваємо в цій халабуді. Ні відпочити, ні вільно посидіти нам не можна. У цій клітці ми втрюх водночас не можемо підвестися, щоб набрати деталей на стіл, не кажучи вже про те, щоб походити, розігнути спину, випростати руки, чи розім'ятися фіззарядкою.

Приміщення не вентилязоване, повітря, а разом з ним наш одяг і, здається, все тіло наскрізь просякли специфічним тюремним запахом — смородом екскрементів, людським потом, махоркою, затхлістю.

Робоча камера "дивиться" суворо на північ. У ній ми перебуваємо весь день. Коли ж під вечір нас заводять до житлової, розташованої на південній стороні, сонця вже немає. Тож не дивно, що природне, звичне й легко здійснюване для всіх людей землі бажання подивитися на сонце, підставити йому своє обличчя, для нас подія і велика радість: ми бачимо сонце тільки в неділю (якщо вона соняшна) і тільки через вікно.

Дихати свіжим повітрям нам дозволено теж тільки раз на день і тільки впродовж однієї години під час прогулянки. Місце, куди виводять в'язнів на "прогулянку" формально називається прогулянковим двориком. Але хіба ж правильно називати двориком таку, як і робоча камера, клітку? Точніше, глуху залізну бочку розміром 2×3 метри?! Різниця між робочою камерою і "двориком" та, що стіни останнього не побілені, а оббиті бляхою, і замість стелі — густа сітка з колючого дроту. Заводять у такі бочки під вечір після роботи, по одній камері — 3-5 осіб, з дотриманням цілковитої ізоляції. Розмовляти з сусіднім двориком заборонено — відразу заберуть з прогулянки і покарають. Рухатися нормально, ходити, робити фіззарядку неможливо —

тісно. Але на висоту стін спеціалісти з тюрем скупими не були — вони вищі від 3 метрів і впродовж однієї години [...] гвинтики, вставляти в отвір і закручувати — кілька тисяч на день, а всіх деталей близько вісьмох тисяч. Але це не все. 10-13% усіх деталей — суцільний брак. А це ще 300-1000 деталей, які ми змушені вставляти в кондуктор, намагатися їх зміцнити і, переконавшись в результаті цієї операції, розгвинчувати вузол, викидати бракований деталь, замінити його іншим, знову скріпити. Цю додаткову важку роботу нормувальник навряд чи враховує. Норма розцінок визначена на деталі доброї якості і поза межами тюрми [...].

На наші вимоги забезпечити нас якісним матеріалом, начальство іноді відповідає, що його немає, що він усюди однаковий, а іноді й так: нам важко максимально завантажити вас роботою так, щоб у вас не залишалось часу на антирадянщину, а якість деталей і вашої роботи — критерій другорядний і [...].

Звичайно тюремники намагаються не компромітувати себе перед політв'язнями — справедливими критиками цієї хибної більшовицької системи. Але тут вони відчують себе такими все-сильними і недоступними, а нас настільки ізольованими, що можуть дозволити собі неприхований цинізм. Щоправда, нечасті вияви "щирости" ще більше переконують нас у правильності наших позицій і дій. Але тюремникам це байдуже, бо вони вважають нас "пропащими" людьми. А про якість продукції між в'язнями поширено вдалий калямбур: "Радянські люди одержують від в'язнів не праски, а праскою".

Але від гумору норма не зменшується, тому природно, що, попри напружену працю, втому, цілковите виснаження під кінець робочого дня, денну норму виконувано тільки на 35-40%. І так виглядає справа не тільки в мене. Загальний показник по тюрмах іще нижчий, бо, повторюю, таку високу норму в таких обставинах і такими людьми, де кожний з нас інвалід або виснажений довгорічним ув'язненням, або у віці 50, 55, 60 років, або все разом узятє — таке неймовірне завдання виконати неможливо

У таких умовах продуманого до найменших дрібниць, витонченого терору тюремним режимом, працею, моральними тортурами, неможливо й жити. Я рішуче протестую проти наруги над людьми й вимагаю:

- 1) ухвалення законодавчого акта про юридичне визнання засуджених з політичних мотивів — політичними в'язнями і надання їм статусу політв'язнів;

- 2) ще перед схваленням акта про надання статусу політв'язня змінити умови утримання людей;

- 3) скасувати зфабриковані постанови про позбавлення побачень, надати їх, припинити безпідставну конфіскацію листів [...].

«Жовтий князь» В. Барки французькою мовою

Нещодавно всесвітньо відоме французьке видавництво "Галімар" визнало за потрібне ознайомити французького читача з романом Василя Барки "Жовтий князь" у перекладі Ольги Яворської.* Справа в тому, що голод, штучно запроваджений сталінським режимом, від якого загинуло не менше 5 млн селян в Україні, мав місце десь близько 50 років тому. Ця трагедія і є центральною темою роману Барки. Весь світ із жахом дізнався про мільйони безвинно замордованих жертв єврейської катастрофи часів Другої світової війни, відразу після того як це сталося. Однак, незважаючи на таку солідну відстань у часі, що минув після української трагедії, західня преса старанно обходила її мовчанкою. Широкий читач на Заході, як правило, мало що знає (якщо знає взагалі щонебудь) про українську катастрофу. Отже, заслугою цього видавництва є якраз його знаменне рішення покінчити раз і назавжди з цією атмосферою зловісної мовчанки, яка так довго вже оточує трагедію українського народу. Одночасно, це дає можливість масовому читачеві на Заході, в даному випадку французькому, безпосередньо й детально ознайомитися з тим, як саме створювалися умови для вмирання від голоду звичайних трудівників-хліборобів, як на поталу людині-ненависницькій ідеології методично і пляномірно впродовж кількох місяців було винищено вщент сільську цивілізацію, що творилася на протязі сторіч.

Проте, перед тим як подати голоси французьких критиків, не можна не згадати добрим словом автора передмови до французького видання роману "Жовтий князь" Петра Равича. Він, знаючи про великі прогалини у знанні французького читача про Україну взагалі, не кажучи вже про геноцид 1930-их років, успішно заповнив цілі "білі плями" на цю тему і подав коротку, але досить об'ємну історію українського народу. Равич, маючи змогу прочитати роман в оригіналі, своєю передмовою проклав власне шлях французькій критиці до розуміння значення цього твору Барки. Він фактично був першим, хто зміг звернути увагу на різні аспекти страшної теми, розробленої в романі, та їхній зв'язок із вже відомими проблемами людства в нашому сторіччі.

Але краще надамо слово авторові передмови. Поперше, він звертає увагу на детальну розробку в романі того, про що "розповіді-галюцинації В. Шаламова або грандіозний «Архіпелаг ГУЛаг» О. Солже-

* Vassil Barka, "Le prince jaune". Traduit de l'ukrainien par Olga Jaworskyj. Preface de Piotr Rawicz. Gallimard, 1981.

ніщина” могли сказати тільки до певної міри. Власне, як вважає Равич, вони й “не могли сказати все”. Йому “ті колись квітучі українські села [...] нагадують гетто після того, як в них побував підрозділ СС”. Він перший серед критиків звернув увагу на “дивну схожість” більшовицьких акцій на Україні з нацистськими методами. Сам він не має сумнівів і певен, що й читач не може не погодитися з тим, “що ці облави на селян у містах і ці спільні могили, куди скидали разом живих та мертвих, [...] не можуть не нагадати про гітлерівську катастрофу”.

Але чого він особливо не терпить, це якась дивна “мовчанка чи скоріше [якийсь надзвичайний] потік вигадок навколо злочину, який так старанно маскувався”. І “даремно шукати розповідей про це в офіційній історіографії”.

На відміну навіть від “жахливих сторінок книги В. Гросмана »Все минає» чи уривчастих згадок О. Солженіцина”, або важливого свідoctва одного з колишніх посланців партії, “який повинен був «доводити до пуття» селян, що відмовлялися вступати у колгоспи”, Л. Копелева, в його книзі “Берегти вічно”. Цінність роману Барки для Равича є в тому, “що «Жовтий князь» — це перша та єдина велика книга, написана людиною, яка пережила «там», у власній плоті, злочин проти власного народу, учинений тими, що мають за вірного послідовника Пол Пота”.

Правда для Равича має особливе значення. На його думку, “сила правди в тому, що вона не помиляється”. Документальну вартість роману він вбачає в тому, “що Міністерство сільського господарства США визнало її, як одне з головних джерел для дослідження історії сільського господарства СРСР”.

Одночасно, чи вірніше понад усе роман Барки для Равича це “твір мистецтва, поема”. Роблячи екскурс в історію української поезії та оглядаючи незвичайну важливість таких українських поетів як Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка і навіть М. Гоголь, хоч він писав по-російськи, для розвитку України як нації, Равич не бачить нічого дивного в тому, “що саме поет мусів тепер викрити” найжорстокішу національну трагедію в історії цієї країни.

Для Равича переклад роману Барки є надією на те, що можливо він (переклад) відкриє дорогу до інших перекладів французькою мовою і, таким чином, “дасть французам можливість ознайомитися з цивілізацією та літературою великої країни”.

Нижче подаються різні аспекти французької критики з приводу появи українського роману французькою мовою. Вони часто перегукуються чи відходять від тільки що згаданих позицій Равича.

Преса одноставно подає схвальні відгуки про автора та його твір, порівнюючи його з найвидатнішими майстрами слова минулого та сучасного. Так, газета “Le Matin” від 8 травня 1981 року, подаючи коротко зміст роману та відомості про автора, вважає його “другим Солженіцином”, а сам геноцид — “одним з найжахливіших за наших часів”.

У своїй статті "Український геноцид", надрукованій в газеті "Le Monde" від 29 травня, Леонід Плющ порівнює автора "до таких письменників як Л. Толстой і Ф. Достоевський". І далі він пояснює чому: "бо він має спільного з ними не тільки талант, але також і релігійно-оптимістичне видіння світу".

Жак Еврік в ч. 49 журналу "Art Press" порівнює український "геноцид до геноциду євреїв за Гітлера чи до геноциду камбоджійців за Пол Пота". Таке саме порівняння подає також критик Жак Шамбер у журналі "Elements de bibliographie" за число 151 за травень/червень цього року. В своєму порівнянні української катастрофи до єврейської вже згадуваний Плющ відмічає, що нацисти не були першими в масових вбивствах людей, вони "хіба що модернізували комуністичні методи. Однак, вони не перейняли [цих] комуністичних методів, що використовували жорстокості в ім'я людяності".

П'єр Енке в журналі "Les nouvelles littéraires" від 9 липня звертає нашу увагу ще на одну цінну і при тому оригінальну позитивну рису роману. "Вже відомо багато про ГУЛаг; але ще знають досить мало про страшні переслідування, що мали місце в районі, розташованому набагато ближче [до Європи], аніж Сибір: в Україні". Тобто, йдеться не про традиційне місце гонінь в Російській імперії минулого та сучасного, не про місце, що знаходиться, хто зна де, поза межами європейської цивілізації. Це трапилось якраз в одному з відомих центрів європейської радянської цивілізації, яким є Україна. І це відбувалося не вчора і не минулого року, а вже добрих 50 років тому (а ми, мовляв, цього не знали!).

У своєму детальному та вдумливому дослідженні, що з'явилося в "Quotidien de Paris" від 31 березня у цій частині його, що присвячена безжалісному винищенню, як він назвав український геноцид, П'єр Декс вбачає оригінальність роману в тому, що, на протилежність попереднім розповідям про страшну долю в'язнів, тобто людей засуджених судом і покараних з відбуттям строку в спеціальних місцях, у цьому випадку, волею автора "Жовтого князя" "ми знаходимося в [звичайних] мирних селах, не в таборах". Але, незважаючи на те, мирних жителів усе ж таки засуджено та покарано владою на вмирання у себе таки в хаті. Проте, жаж від того не зменшується. Адже йдеться про "безжалісне винищення [цілої] сільської цивілізації".

Вже згадуваний критик Шамбер говорить, що "цей твір має документальну цінність" — з огляду на те, що роман "є першим свідченням учілилого учасника [жахливих подій], який пережив у власній плоті катастрофу..."

Декс теж відмічає документальну силу роману, кажучи, що "Жовтий князь" це "документальний роман про різанину [...] мільйонів". Також і критик Енке називає роман "сумним документом".

Валентен Бовуа в журналі "La nouvelle revue française", ч. 341 за червень, торкається теми жаху як домінуючої теми роману. Він називає цей

жах "абсолютним", а, за його твердженням, "абсолютний жах не можна пояснити". Жакливість описуваних подій досягає таких нечуваних розмірів, що стає неможливою, неймовірною, отже, нереальною. Реальні категорії тут дійсно нічого не пояснюють. Не віриться, що ці ледь живі скелети — "це люди як ми з вами. Це неймовірно. І тільки демони, чудовиська та злі духи здаються раптово більш правдивими, аніж природа". Саме тут вони й з'являються на сцену як символ зла, але також як законні герої роману. Якщо реальне вже перестало бути реальним, автор мусив знайти якісь нереальні категорії, щоб пояснити суть цієї страшної нереальності і, цим самим, донести до читача можливість неможливого.

Плющ згадує цинічне висловлювання, приписуване Сталінові: "Смерть однієї людини — це трагедія. Смерть мільйонів — це статистика". На думку Плюща, роман Барки заперечує це твердження Сталіна, "відтворивши [саме] трагедію [цілого] народу".

Декс відмічає методичність плянування голоду в Україні і, на його думку, це саме те, що робить "опис голоду таким жакливим".

Для Жака Евріка роман Барки — це одночасно "гарна книга" і "жаклива книга", але також і "чудова сумна книга, яку абсолютно треба прочитати".

Автор статті "Україна: Жовтий князь", надрукованої в газеті "Le republicain Lorrain" у Меці від 21 травня, вважає, що, після того як пролунав голос Барки про нещастя українського народу, "неможливо вже буде ані мовчати, ані забути про це".

Це набуває особливої цінності, якщо згадати, як це робить Плющ, про цілковите замовчування західними офіційними колами, представником яких в його статті виступає Е. Ерріо, відомий французький політичний і державний діяч, жакливих подій в Україні 1930-их років. Вельмишановний пан "так щільно затулив очі, переїжджаючи через українські міста тих часів, що не тільки не помітив тих, що вмирали від голоду, але вважав за можливе ще попередити проти наклепів на досягнення соціалістичного господарства [!]" . Таким чином, поява роману Барки французькою мовою означає, що вісті про трагічну долю українського народу виходять у широкий світ, історична несправедливість дезінформації та замовчування невігідних сумних фактів виправляється.

О. Ж.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Юрій Тарнавський*: Врослі вірші.
9 *Емма Андієвська*: Роман про людське призначення. Уривок.
19 *Богдан Певний*: Крізь модерний калейдоскоп.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 39 *Яків Сорочер*: Українські мотиви в творчості Сергія Прокоф'єва.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 46 *Омелян Прицак*: За кулісами проголошення 1500-ліття Києва.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 55 Про онову в Польщі.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 65 *Павло Магочий*: Неправильне розуміння історії. Відповідь рецензентові.
82 Просимо виправити.

СПОГАДИ

- 83 *Л. К.*: У сорокові роковини процесу 59-и.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 109 Іван Гель про умови ув'язнення.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 124 *О. Ж.*: «Жовтий князь» В. Барки французькою мовою.

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Ilnytzkij
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуеля	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Леонід Плющ У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ,

— історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів, — етапи боротьби молодого ідеаліста й вченого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі,

Ще до свого звільнення з СРСР у січні 1976 року Плющ став інтернаціонально відомою постаттю. Про нього заговорила міжнародна преса, в його обороні виступили видатні діячі науки, культури й політики Заходу. Виготовлена Тетяною Ходорович «Історія хвороби Леоніда Плюща» з'явилася на початку 1970-их рр. українською, англійською, французькою, німецькою та російською мовами. Тепер «У карнавалі історії» вперше з'являється українською мовою в нашому видавництві.

Ціна 16 ам. дол.

Франтишек Силницький НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КПСС В ПЕРІОД С 1917 ПО 1922 ГОД

Мюнхен, 1981, 309 стор. Друге видання. Обкладинка Ірини Івахів.

Автор аналізує течії в РКП(б) і вказує централістичні, великодержавні тенденції, які постійно грали провідну роль в партії і доводили до забріханого ставлення партії до неросійських народів. Праця зокрема вартісна тим, що автор цитує документи з архіву РКП(б), що досі не були публіковані.

Франтішек Сільницький це колишній викладач Вищої партійної школи в Празі в часі «Празької весни», тепер живе в США. Його статті друкувалися на сторінках журналу «Сучасність».

Ціна: 10 ам. дол.